

Ένας κόσμος σε αναταραχή: Η κοινωνική πολιτική σε συνθήκες πανδημίας

Απόστολος Καψάλης, Βαγγέλης Κουμαριανός και Νίκος Κουραχάνης

Πάντειο Πανεπιστήμιο

1. Εισαγωγή

Η προετοιμασία του ανά χείρας συλλογικού τόμου εκπληρώθηκε μέσα σε μία εξαιρετικά δύσκολη συνθήκη, αυτή της πανδημίας Covid-19. Η πανδημική κρίση θέτει σε δοκιμασία πολιτικές και ιδεολογικές παραδοχές, οικονομικές συνταγές, αλλά και την ίδια την κοινωνική συνθήκη συνύπαρξης των ανθρώπων σε όλο τον πλανήτη. Θέτει, επίσης, σε επαναδιαπραγμάτευση τόσο τις μεγάλες αφηγήσεις για το παρόν και το μέλλον των κοινωνιών μας όσο και τις μικρές αφηγήσεις της καθημερινότητας, της ανθρώπινης επαφής με οικείους και αγνώστους. Αυτή η δύσκολη και πρωτόγνωρη για τις γενιές μας πραγματικότητα δεν αποτελεί μια αυτόνομη χρονική περίοδο. Αντίθετα, τοποθετείται και προστίθεται στο ευρύτερο πλαίσιο του σύγχρονου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού περιβάλλοντος αλληλεπιδρώντας έντονα με αυτό.

Η διαχείριση της πανδημίας δεν θα μπορούσε παρά να είναι αποτέλεσμα των επιτευγμάτων και των αδυναμιών του παρελθόντος, δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάζεται από το σύνολο των κοινωνικών πολιτικών και των ιδεολογικών αντιλήψεων και αντιπαραθέσεων των πρόσφατων δεκαετιών. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρούσα συλλογική μελέτη εξετάζει τις πολλαπλές συνέπειες της πανδημίας Covid-19 ως μια νέα κρίση μέσα στις τρέχουσες κρίσεις και ως μια ακόμα εκδοχή κατάστασης έκτακτης ανάγκης.

Το ευρύτερο περιβάλλον αυτής της επώδυνης και αδιάνγνωστης κατάστασης συντίθεται από την επίδραση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών σε βάρος των κατακτήσεων του κοινωνικού κράτους, από τις αναδιατάξεις που επιφέρουν οι πολιτικές λιτότητας, ιδιωτικοποίησης και (ανα)εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών, όπως και από τη διαδικασία υπευθυνοποίησης της ιδιότητας του πολίτη.

2. Το διεθνές περιβάλλον σε συνθήκες πανδημίας

Από τις αρχές του 2020 ο πλανήτης έρχεται αντιμέτωπος με ιστορικές προκλήσεις παγκόσμιων διαστάσεων. Οι προκλήσεις αυτές θέτουν, εκ νέου, σε δοκιμασία τις αγορές και τις κοινωνίες σε όλες τις χώρες του κόσμου (Πετμεζίδου, 2021). Ενώ από το 2019 η παγκόσμια οικονομία έδειχνε σημάδια εισόδου σε έναν ακόμη κύκλο ύφεσης, η έξαρση της πανδημίας από την πρώτη στιγμή είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες σε δημοσιονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Σταχυολογώντας τις αναλύσεις διεθνών οργανισμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή η Παγκόσμια Τράπεζα, εκτιμάται ότι οι φτωχοί θα γίνουν φτωχότεροι και περίπου 90 εκατ. άνθρωποι θα βρεθούν σε συνθήκες ακραίας στέρσης το 2021. Η παγκόσμια ύφεση το 2020 θα προσδιοριστεί στο -4,4% και οι ζημιές στην παγκόσμια παραγωγή θα φτάσουν τα 11 τρις δολάρια τη διετία 2020-2021 και συνολικά τα 28 τρις δολάρια την περίοδο 2020-2025 (Gopinath, 2020). Σύμφωνα με σχετικές έρευνες ανεξάρτητων οργανισμών στις ΗΠΑ, 50 εκατ. πολίτες είναι διατροφικά ανασφαλείς και από τον Μάρτιο του 2020 συνολικά 73 εκατ. εργαζόμενοι έχουν περάσει στην ανεργία εντός αυτού του έτους (Gundersen, 2020).

Σε ό,τι αφορά την εργασία υπολογίζεται ότι το 2020 σε παγκόσμιο επίπεδο και σε σχέση με το τέταρτο τρίμηνο του 2019 η μείωση των ωρών εργασίας ήταν της τάξης του 8,8%, ποσοστό που αντιστοιχεί σε 255 εκατ. θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, ενώ το φαινόμενο ήταν πιο έντονο στη Λατινική Αμερική, τη Νότια Ευρώπη και τη Νότια Ασία. Συγκριτικά με το 2019, το 2020 η ανθρωπότητα κατέγραψε απώλεια 114 εκατ. θέσεων εργασίας, με τις γυναίκες και τους νέους να πλήττονται περισσότερο. Αυτό το φαινόμενο, κατά τα 2/3 περίπου, μεταφράζεται μάλλον σε έξοδο από την ενεργή απασχόληση παρά σε μετάβαση σε κατάσταση ανεργίας. Μεταξύ 2020 και 2019 το ποσοστό ανεργίας σε παγκόσμιο επίπεδο αυξάνει κατά 1,1%, σημειώνοντας πολύ σημαντικότερη αύξηση από ό,τι το 2009 (+0,6%), ενώ η μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων προσδιορίζεται κατά μέσο όρο στο -8,3% (ILO, 2021a).

Με βάση τις εκτιμήσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, η παγκόσμια οικονομική ανάκαμψη δεν θα συνοδευτεί με αύξηση του ποσοστού απασχόλησης, εφόσον δεν θα δημιουργηθούν αρκετές θέσεις εργασίας προκειμένου να υποστηριχθούν όσοι βρέθηκαν στην ανεργία εξαιτίας της πανδημίας, αλλά και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας (ILO, 2021b). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η κρίση πανδημίας όχι μόνο δεν ειδώθηκε σαν μια ιστορική ευκαιρία για την προώθηση νέων κοινωνικών δικαιωμάτων (Karamessini, 2021), αλλά αντιθέτως επανεπιβεβαίωσε σε πολλές χώρες τη νεοφιλελεύθερη προσαρμογή με νέο πρόσημο – τις πολιτικές «έκτακτης ανάγκης»– ιδίως δε σε περιπτώσεις χωρών με μειωμένες συνδικαλιστικές/εργατικές και κοινωνικές, εν γένει, αντιστάσεις.

Οι αλλαγές που μοιραία θα υποστεί ο καπιταλισμός μπορεί να οδηγήσουν στην ανάδυση ενός νέου, εθνικιστικού και αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού, όχι λιγότε-

ρο, αλλά περισσότερο εκθρικού απέναντι στα λαϊκά στρώματα και τα δημοκρατικά δικαιώματα. Καθ' όλη τη διάρκεια του 2020, σε διεθνές επίπεδο, οι σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις με κινηματικό πρόσημο και με σημαντική παρουσία των μαζών στο προσκήνιο αντανακλώνται σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Αφενός, στις επίμονες και δυναμικές διαδηλώσεις του κινήματος των «*κίτρινων γιλέκων*» ενάντια στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις Macron, ανελλιπώς και σε όλη τη διάρκεια του 2020. Αφετέρου, στις βίαιες εξεγέρσεις των κοινοτήτων των μαύρων και των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων στις ΗΠΑ στο πλαίσιο του κινήματος «*Δεν μπορώ να αναπνεύσω/I can't breath*» που επικαιροποιεί –με αφορμή τη δολοφονία Floyd από τις αστυνομικές δυνάμεις– το μέτωπο «*Οι ζωές των μαύρων μετράνε/black lives matter*», ενεργό ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας.

Τον χειμώνα 2020-2021 στο διεθνές περιβάλλον δεσπόζουν δύο πολιτικά γεγονότα, επίσης στις δύο προαναφερθείσες περιοχές του πλανήτη, αλλά για άλλη μια φορά κανένα από αυτά δεν είναι –ευθέως έστω– συνδεόμενο με την πανδημία. Από τη μία πλευρά, οι συγκρουσιακές κινητοποιήσεις στη Γαλλία με αφορμή τη νέα νομοθεσία για την απαγόρευση της φωτογράφισης των αστυνομικών επιχειρήσεων και των οργάνων της τάξης κατά τη διάρκεια διαδηλώσεων και διαμαρτυριών. Οι κινητοποιήσεις μάλιστα συνοδεύονται από νίκη των κινήματων και οδηγούν σε «πάγωμα» των επιδιωκόμενων μεταρρυθμίσεων. Από την άλλη πλευρά, η σχεδόν προαναγγελθείσα εισβολή ακροδεξιών υποστηρικτών του Trump στο Καπιτώλιο στις ΗΠΑ, με την ανοχή μεγάλου τμήματος των σωμάτων ασφαλείας, διαδραματίζεται στο περιθώριο μιας μαζικής συγκέντρωσης αμφισβήτησης των αποτελεσμάτων των αμερικανικών προεδρικών εκλογών και άρνησης της ομαλής διαδοχής στην Προεδρία.

Το κοινό στοιχείο ή ζητούμενο στις δύο αυτές περιπτώσεις είναι ο ρόλος των κατασταλτικών μηχανισμών σε δύο χώρες, όπου το επόμενο διάστημα οι γενικότερες πολιτικο-κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό το μέλλον και την ποιότητα της δημοκρατίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Άλλωστε, το βασικό επίδικο έχει εγγενώς πολιτειακές διαστάσεις, δεδομένου ότι στη μία περίπτωση επί της ουσίας διακυβεύονται το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και οι δημοκρατικές εν γένει ελευθερίες των πολιτών, ενώ στην άλλη και σε κλίμα σχεδόν εμφυλιακών αποχρώσεων δοκιμάζεται η αντοχή του κράτους και των θεσμών του απέναντι σε καλά οργανωμένα σχέδια συνταγματικής εκτροπής από ακροδεξιούς κύκλους με την ενεργό στήριξη τμήματος του έως τότε κυβερνώντος ρεπουμπλικανικού κόμματος.

Η πανδημική κρίση λειτουργεί παράλληλα με αντίστοιχες πολιτικές εξελίξεις παγκοσμίως. Ο νέος ιός οδηγεί πολλές χώρες στη λήψη κατασταλτικών μέτρων (όπως η καραντίνα και ο αναγκαστικός εγκλεισμός) για την αντιμετώπισή του. Βασικά χαρακτηριστικά του ιού είναι η πολύ υψηλή μεταδοτικότητα του και, επακόλουθα, τα υψηλά επίπεδα θνησιμότητας (ιδιαίτερα σε ευπαθείς κατηγορίες του πληθυσμού) που προκαλούνται από αυτόν. Για την αντιμετώπισή του επιστρατεύονται κυρίως μέτρα αυτο-προστασίας, όπως η κοινωνική αποστασιοποίηση και η

ατομική χρήση μάσκας, ο περιορισμός των μετακινήσεων των πολιτών, η αναστολή λειτουργίας ορισμένων κλάδων της οικονομίας, καθώς και η απαγόρευση συναθροίσεων (Eurofound, 2020), ακόμα και σε εξωτερικούς χώρους, όπου, ωστόσο, από τα υφιστάμενα επιστημονικά δεδομένα φαίνεται ότι η διασπορά του ιού είναι περιορισμένη.

Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται ότι ο αυταρχισμός και η καταστολή εκδηλώνονται μεν ως απάντηση στις κοινωνικές αντιδράσεις, αλλά ταυτόχρονα και ως αποτρεπτικά μέτρα στο όνομα της πειθάρχησης, στα μέτρα περιορισμού της εξάπλωσης του ιού και των συνεπειών της πανδημίας γενικότερα. Φαίνεται δε να λαμβάνουν μόνιμα και δομικά χαρακτηριστικά στη σφαίρα άσκησης των δημόσιων πολιτικών τη στιγμή, μάλιστα, που επιχειρείται να εμπεδωθούν στην κοινή γνώμη ως μια δυσάρεστη μεν, αλλά αναγκαία, κοινωνικά νομιμοποιημένη και αναπόφευκτη κεντρική πολιτική επιλογή.

3. Η διαχείριση της πανδημίας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η έξαρση της πανδημίας φέρνει τους θεσμούς της ΕΕ ενώπιον βαθιάς κρίσης, ενώ η οικονομική ύφεση και οι πολιτικές λιτότητας βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη (Πετμεζίδου, 2021). Αν και παραμένει ακόμα αμφίβολο κατά πόσον οι σημαντικές πρωτοβουλίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο θα έχουν μόνιμο ή αποσπασματικό αποτέλεσμα (Camous & Claeys, 2020), η διαχείριση της πανδημίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύει τα ελλείμματα και τις ανεπάρκειες των ευρωπαϊκών πολιτικών αντιμετώπισης κρίσεων, όπως ιδίως η οικονομική «κρίση του ευρώ» από το 2009 και η κρίση διαχείρισης του «προσφυγικού» από το 2015 (Wolff & Ladi, 2020).

Ως προς τη διαχείριση του υγειονομικού κινδύνου, τα κράτη της ΕΕ συγκαταλέγονται στις πλούσιες χώρες, όπως οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και ο Καναδάς, στις οποίες εδρεύουν μεγάλες και μεσαίες ιδιωτικές φαρμακευτικές βιομηχανίες, οι οποίες δημιούργησαν εμβόλια με δημόσια χρηματοδότηση, αλλά μπλόκαραν την καταχώριση των πατεντών εμβολίων και φαρμάκων σε τράπεζα δεδομένων του ΠΟΥ σε βάρος φτωχότερων χωρών, με τον ισχυρισμό ότι τα μη αποδοτικά και υποχρηματοδοτούμενα συστήματα υγείας, η εκρηκτική ζήτηση και η έλλειψη παραγωγικής ικανότητας είναι πιο πιθανό να αποτελέσουν εμπόδια για φάρμακα και εμβόλια (WHO, 2020). Παρά την αλλαγή πλεύσης του προέδρου Biden στις ΗΠΑ και τη στήριξη της άρσης της πατέντας για τα εμβόλια κατά της Covid-19, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβάλλει ενστάσεις και σκεπτικισμό, μολονότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υιοθετεί επίσης θετική στάση.

Τον Ιούνιο του 2020 υιοθετείται η ευρωπαϊκή στρατηγική για τα εμβόλια και για τη χρηματοδότηση φαρμάκων και εμβολίων, με αντάλλαγμα το δικαίωμα αγοράς συγκεκριμένου αριθμού δόσεων σε συμφωνημένη τιμή και χρόνο με όρους

ισοτιμίας των κρατών-μελών. Λίγους μήνες μετά, στις αρχές του 2021, οι καθυστερήσεις στη διανομή των εμβολίων που έχουν παραγγελθεί κεντρικά από την ΕΕ δημιουργούν προστριβές με τις εταιρείες εμβολίων, δίνουν την ευκαιρία σε επιμέρους χώρες να αναπτύξουν μεμονωμένες πολιτικές προμήθειας και αρχίζει μια προσέγγιση με τη Ρωσία, και με γεωπολιτικά χαρακτηριστικά, μόλις γίνεται αντιληπτό ότι το εμβόλιο Sputnik-V είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Στη «σκοτεινή πλευρά» της διαχείρισης εμβολίων και μασκών προστασίας εμφανίζονται δείγματα μη εξαγωγής μασκών σε χώρες που έχουν ανάγκη, δήμευσης νοσοκομειακού υλικού από χώρες transit, αλλά και κατανομής εμβολίων ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα και όχι τον πληθυσμό.

Αναφορικά με τις οικονομικές πτυχές της κρίσης, το ΔΝΤ αρκετά νωρίς τονίζει την αναγκαιότητα αμοιβαιοποίησης μεταξύ των κρατών-μελών του οικονομικού και χρηματοπιστωτικού κινδύνου που προκύπτουν από την πανδημία (Batini et al., 2020). Ο περιορισμός της οικονομικής δραστηριότητας λόγω καραντίνας συνεπάγεται ιστορικών διαστάσεων ύφεση για τα κράτη-μέλη, εκτός χωρών όπως η Ελλάδα, που παρότι έχει μια από τις χειρότερες επιδόσεις, αυτές είναι υποδεέστερες των συνεπειών της κρίσης του ευρώ (European Commission, 2020). Με δεδομένο το μέγεθος της ύφεσης, η ΕΕ συνολικά θα χρειαστεί να είναι πιο ευέλικτη στην εφαρμογή των κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας, ώστε να αποφύγει την όξυνση της οικονομικής κρίσης (Heimberger, 2020).

Ταυτόχρονα ενισχύονται οι φωνές που θέτουν στο τραπέζι της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης όχι απλώς τη δημοσιονομική χαλάρωση, αλλά και την ενίσχυση επενδύσεων σε συνδυασμό με τον δημοκρατικό συντονισμό (Truger, 2020). Η αναστολή της λειτουργίας της συνθήκης του Schengen γίνεται από όλους έναντι όλων, σε αντίθεση με το κλείσιμο των συνόρων στην κρίση του προσφυγικού το 2015. Η έλλειψη αλληλεγγύης των χωρών του Visegrad το 2015, ο ηθικός κίνδυνος (moral hazard) των πλεονασματικών χωρών το 2010, δεν συντρέχουν σε μία κρίση πανδημίας, η οποία απειλεί όλα τα κράτη-μέλη, σε όλες τις γωνιές της ευρωπαϊκής επικράτειας και ανεξάρτητα από την οικονομική τους συμπεριφορά (Myant, 2021). Όπως αναφέρει η Christine Lagarde, «*αν δεν θεραπευτούν όλες οι χώρες, όλοι θα υποφέρουν. Στην πράξη, η αλληλεγγύη είναι ατομικό συμφέρον*»¹.

Από τον Μάρτιο του 2020 όλα τα κράτη-μέλη της ΕΕ επικαλούνται τη ρήτρα διαφυγής από το Σύμφωνο Σταθερότητας και την πορεία προσαρμογής στους μεσοπρόθεσμους στόχους για να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας και να υλοποιήσουν μέτρα στήριξης των οικονομιών. Στο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο 2020, την 20ή Ιουλίου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στη σύστασή της ειδικά για χώρες όπως η Ελλάδα, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου ώστε να διατηρηθεί η μεσοπρόθεσμη δημοσιονομική βιωσιμότητα. Η απαγόρευση κρατικής βοήθειας στο πλαίσιο της

1. Lagarde C., Εναρκτήρια ομιλία της 8ης Μαΐου 2020 στο εξ αποστάσεως συνέδριο του European University Institute για την Κατάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ενιαίας αγοράς ανταγωνισμού κάμφθηκε αρκετά νωρίς, με την ενίσχυση μεγάλων αεροπορικών εταιρειών από τη Γαλλία και την Ολλανδία, αλλά και μικρότερων στην περίπτωση της Ελλάδας (Meunier & Mickus, 2020).

Το πρώτο βήμα αντίδρασης αφορούσε την παροχή δανείων από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM) για την κάλυψη άμεσων, έμμεσων και προληπτικών αναγκών για δαπάνες και υποδομές υγείας των κρατών-μελών, αλλά το δεύτερο βήμα δημιούργησε τον μηχανισμό SURE για τη στήριξη της απασχόλησης και την προστασία από τον κίνδυνο της ανεργίας για μισθωτούς και ελεύθερους επαγγελματίες. Η αισιόδοξη προσέγγιση των εξελίξεων αυτών ώθησε ορισμένους να μιλάνε για αναγνώριση των προσπαθειών που απέτυχαν το 2012 για έκδοση ευρωομολόγων, ενώ η απαισιόδοξη προσέγγιση επικεντρώνεται στον προσωρινό χαρακτήρα αυτών των παρεκκλίσεων που θα επιβεβαιώσουν τον κανόνα της δημοσιονομικής σταθερότητας (Myant, 2021). Σημαντικότερη παρέμβαση, όμως, είναι ο επταετής προϋπολογισμός 2021-2027, ο οποίος αποφασίστηκε τον Δεκέμβριο του 2020 παρά τις διαφωνίες των πλούσιων χωρών και τις εκπτώσεις στις ρήτρες «κράτους δικαίου» για χώρες όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία (Wolff & Ladi, 2020).

4. Μια νέα κρίση στην Ελλάδα των επάλληλων κρίσεων

Όπως και σε πολλές άλλες χώρες, θεμελιώδες γνώρισμα των πρακτικών διαχείρισης της πανδημικής κρίσης στην Ελλάδα είναι η έμφαση στην ατομική ευθύνη των πολιτών, η βιοπολιτική πειθάρχηση (Κοντιάδης, 2020) και η αυταρχική καταστολή όσων δεν συμμορφώνονται, η οποία μπορεί να δικαιολογείται από έναν συνδυασμό παραγόντων. Η ιδιαίτερη φύση του κινδύνου και της ανάγκης προσαρμογής των ατομικών συμπεριφορών, των συναντήσεων και των κανόνων υγιεινής επιτάσσει ένα μερίδιο ατομικής ευθύνης, δηλαδή συνειδητής συμπεριφοράς αυτο-προστασίας και προστασίας των άλλων. Διαμορφώνεται μια έμπρακτη αρνητική αλληλεγγύη-αλληλεξάρτηση στον βαθμό που κάθε άτομο ενδέχεται να συνιστά κίνδυνο για τους γύρω του, αλλά και για την κοινότητα ως σύνολο. Η ατομική ευθύνη δεν περιορίζεται στην ιδιαιτερότητα της Covid-19, αλλά συνδυάζεται με την πολιτική επιλογή της ελληνικής Πολιτείας να υποχωρήσουν οι δημόσιες ευθύνες για ενίσχυση των υποδομών και στελέχωση της δημόσιας υγείας, της παιδείας και των μέσων μαζικής μετακίνησης. Οι εκτιμήσεις της πρώτης περιόδου που αισιοδοξούσαν ότι στην πανδημία θα σημειωθεί μια «επιστροφή» στην αναγνώριση του ρόλου και της σπουδαιότητας των δημόσιων υποδομών, ιδίως στον χώρο της υγείας, δεν επιβεβαιώθηκαν.

Επιπλέον, η κεντρικότητα της «ατομικής ευθύνης» μπορεί να ερμηνευθεί και από την προτίμηση στη χρήση εξατομικευμένων κατασταλακτικών αστυνομικών μεθόδων για τη συμμόρφωση των πολιτών, αντί της πειθούς και της εκστρατείας

υγειονομικής ενημέρωσής τους. Έτσι, η τήρηση των κανόνων προστασίας, κατά την περίοδο της πανδημίας, γίνεται αντικείμενο πειθάρχησης και όχι μέσο έκφρασης κοινωνικής αλληλεγγύης. «Η εκ των προτέρων δήλωση με sms κάθε επιτρεπόμενης μετακίνησης αποτελεί την εξαίρεση σε επίπεδο ΕΕ στον έλεγχο της τήρησης των μέτρων μέχρι τις αρχές Μαΐου 2021» και, σύμφωνα με συνέντευξη Έλληνα υπουργού, έχει «παιδαγωγικό» χαρακτήρα». Ο ρόλος της αστυνόμευσης αναβαθμίζεται, το προσωπικό των κατασταλτικών μηχανισμών αυξάνεται, ενισχύεται κάθε είδους στόλος της αστυνομίας και ιδρύονται νέα αστυνομικά σώματα. Δεν μπορεί σε αυτό το σημείο να μην αναφερθεί ο συμβολισμός της επιλογής για τη θέση του υπουργού Υγείας, μετά από δύο σχεδόν χρόνια πανδημικής κρίσης, ενός πολιτικού προσώπου με μακρά πορεία στον ακροδεξιό χώρο, και με, συχνά, δημόσιες ρατσιστικές, μισαλλόδοξες και αυταρχικές τοποθετήσεις, όπως ο Θάνος Πλεύρης.

Η λογική της ατομικής ευθύνης επιπρόσθετα αξιοποιείται και σαν εργαλείο απόδοσης ευθυνών ή και θυματοποίησης των πολιτών για τα χαμηλά ποσοστά εμβολιασμού στην Ελλάδα. Οι κατηγορίες των πολιτών που αρνούνται για οποιονδήποτε λόγο να εμβολιαστούν κατηγορούνται συλλήβδην ως ανορθολογικοί και λοιδορούνται ως «ψεκασμένοι». Η προτεραιότητα της Πολιτείας δεν επικεντρώνεται στην ουσιαστική και σφαιρική ενημέρωση των πολιτών για τους πραγματικούς κινδύνους της Covid-19 και τα πραγματικά οφέλη των εμβολίων, μέσω ειδικής και στοχευμένης καμπάνιας ενεργοποιώντας ή αξιοποιώντας και την κινητοποίηση του ιατρικού προσωπικού για την πειθώ των πολιτών. Το γεγονός αυτό εξηγεί εν μέρει και την έκταση της αποτυχίας επίτευξης των στόχων του εμβολιασμού σε σχέση με την επιτυχία του lockdown κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας. Η στοχοποίηση, ο στιγματισμός και οι κυρώσεις σε βάρος των ανεμβολίαστων πολιτών αξιοποιούνται επικοινωνιακά με σκοπό να καλυφθεί ο κυβερνητικός ανορθολογισμός της υγειονομικής διαχείρισης, στην οποία η προστασία της δημόσιας υγείας υποχωρεί στο όνομα της υποστήριξης της τουριστικής περιόδου ή όταν η υποχρέωση εμβολιασμού δημοσίων υπαλλήλων διαφοροποιείται μεταξύ των γιατρών-νοσηλευτών και των αστυνομικών-ιερωμένων, σε μια προσπάθεια να εξαιρεθεί και εντέλει να ευνοηθεί το «δεξί χέρι» της κυβέρνησης.

Η αυταρχική διαχείριση, δίχως στέρεα υγειονομική βάση, στο όνομα της πανδημίας είναι έκδηλη σε τρία, τουλάχιστον, πολιτικά γεγονότα. Πρώτον, στην απαγόρευση και βίαιη καταστολή συναθροίσεων (άνω των τριών ατόμων) κατά την επέτειο της 17ης Νοέμβρη αλλά και της επετείου της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, παρά τις διαβεβαιώσεις των οργανωτών των εκδηλώσεων μνήμης για την αυστηρή τήρηση των υγειονομικών πρωτοκόλλων (μάσκες, αποστάσεις). Δεύτερον, με τη de facto απαγόρευση –και συχνά με τη βίαιη καταστολή– κάθε λογής κινητοποιήσεων υποστήριξης των σωφρονιστικών δικαιωμάτων των κρατουμένων με αφορμή την απεργία πείνας του Δημήτρη Κουφοντίνα, τη στιγμή μάλιστα που η συμμετοχή σε πολιτικές συναθροίσεις είχε ήδη ρητά επιτραπεί, δίχως την υποχρέωση της εκ των προτέρων αποστολής sms κατ’ εξαίρεση μετακί-

νης. Τρίτον, με τα περιστατικά αστυνομικής αυθαιρεσίας σε βάρος της νεολαίας κατά την κατασταλτική παρουσία της σε δημόσιους χώρους, όπως ιδίως με τον ξυλοδαρμό πολιτών στην πλατεία της Νέας Σμύρνης, που οδήγησαν σε μαζικές και συγκρουσιακές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας τόσο στην εν λόγω περιοχή όσο και σε πολλές άλλες ανά την επικράτεια.

Επιπλέον, η γενικευμένη αδιαφάνεια στη διαδικασία και το περιεχόμενο των αποφάσεων που αφορούν στη διαχείριση της πανδημίας, η μη δημοσίευση των πρακτικών των συνεδριάσεων της Επιτροπής λοιμωξιολόγων, η νομοθέτηση όχι μόνο της ασυλίας των μελών της Επιτροπής λοιμωξιολόγων, αλλά και η απαλλαγή από το καθήκον να συμμετέχουν ως μάρτυρες σε σχετικές δίκες, συντείνουν σε μια αίσθηση αδιαφάνειας και αυταρχικής διακυβέρνησης που οδηγεί ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού στην αμφισβήτηση της επιστημονικής εγκυρότητας των συναφών πορισμάτων και της απουσίας πολιτικών σκοπιμοτήτων. Τέλος, αναπτύσσονται πρακτικές ενοχοποίησης και στοχοποίησης πληθυσμών με ηλικιακά, ταξικά ή γεωγραφικά χαρακτηριστικά, προκειμένου να νομιμοποιηθεί η λήψη οριζόντιων μέτρων για την αποφυγή απόδοσης ευθυνών για λάθη και παραλείψεις των κυβερνητικών αρχών.

Παρότι οι σχετικές αξιολογήσεις μπορεί να διαφέρουν, υποστηρίζεται ότι η κεντρικότητα της θέσης της ατομικής ευθύνης οφείλεται σε έναν συνδυασμό όλων των ανωτέρω παραγόντων. Η υγειονομική κρίση λαμβάνει εξαρχής προεκτάσεις οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, η οποία συγκρίνεται με εκείνη του 2008 (Moreira & Higs, 2021). Τα διαθέσιμα μέχρι στιγμής στοιχεία φανερώνουν, ιδιαίτερα για τη χώρα μας, οικονομική ύφεση και κοινωνικές επιπτώσεις σοβαρότερες από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, αν και συγκριτικά θετικότερα δεδομένα αναφορικά με την εξάπλωση του κορονοϊού, έστω μέχρι τα μέσα του 2021, (Vanhercke et al., 2021).

Ωστόσο, η ιδιαιτερότητα της ελληνικής διαχείρισης της πανδημίας έγκειται στο γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία, όπως σε μικρότερο βαθμό και άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, εισέρχεται σε μια νέα σημαντική κρίση χωρίς ακόμη να έχει ανακάμψει από μία δεκαετία βαθιάς οικονομικής δυσπραγίας και πολιτικών λιτότητας (Moreira et al., 2021) και ταυτόχρονα σε μια νέα φάση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που βιώνει την τελευταία δεκαετία ως κανονικότητα. Σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία (Eurofound, 2021), την άνοιξη του 2021 στην Ελλάδα το ποσοστό των ατόμων που εργάζονταν πριν από την πανδημία και έχασαν τη θέση εργασίας τους είναι υπερδιπλάσιο του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ η μεγάλη πλειονότητα των πολιτών «δυσκολεύεται να τα βγάλει πέρα» καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται στην Ελλάδα, αφενός, ένα από τα υψηλότερα ποσοστά απαισιοδοξίας και, αφετέρου, πολύ χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης στην ελληνική κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο περιβάλλον αυτό περιορίζονται κάποιες σημαντικές δραστηριότητες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, ενώ κάποιες άλλες αναστέλλονται πλήρως. Η παύση δραστηριότητας συνεπάγεται μείωση του ΑΕΠ, μείωση των θέσεων εργα-

οσίας και ανάπτυξη του ιδιαίτερου θεσμού της επιδοτούμενης μη-εργασίας (αναστολή συμβάσεων) στις επιχειρήσεις που πλήττονται. Το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 σηματοδοτεί την προσθήκη ενός ακόμα κρίκου στην αλυσίδα των πολλαπλών κρίσεων της τελευταίας δεκαετίας, οι οποίες αποτελούν προϊόντα διαχείρισης της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας (Briggs et al., 2020).

Ενδεικτικό της επιλογής νεοφιλελεύθερης εξόδου από την πανδημία, δηλαδή της εξόδου με διαμόρφωση ακόμα ευνοϊκότερης θέσης ισχύος για το κεφάλαιο έναντι της εργασίας, είναι η συστηματική άρνηση της κυβέρνησης να στηρίξει το δημόσιο σύστημα υγείας και η προνομιακή αντιμετώπιση των ιδιωτικών κλινικών. Χαρακτηριστική εξέλιξη είναι η μείωση των δημόσιων δαπανών υγείας στον κρατικό προϋπολογισμό του 2021 (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020).

Ο οδικός χάρτης των επικείμενων μεταρρυθμίσεων στην «Εκθεση Πισσαρίδης» διαπνέεται σε πολλά σημεία από λογικές ανταποδοτικής πρόνοιας, ιδιωτικοποίησης των κοινωνικών υπηρεσιών και επιδοματοποίησης των πολιτικών κοινωνικής προστασίας και αντιμετώπισης του κοινωνικού κινδύνου, εφόσον μάλιστα η δραστηκή μείωση της ανεργίας απουσιάζει ως έστω διακηρυκτικός στόχος από το εν λόγω κείμενο (Καραμεσίνη, 2020). Άλλωστε, η προνοιακή και επιδοματική φύση του ad hoc επιδόματος ανεργίας για τους τελούντες σε αναστολή (δηλωμένους) εργαζόμενους λόγω των συνεπειών της πανδημίας ύψους 534 ευρώ (πολύ κάτω από το όριο του κατωτάτου μισθού) προΐδεάζει προφανώς για μια μελλοντική εναρμόνιση των κοινωνικών πολιτικών και στη χώρα μας με τα προγράμματα ανάσχεσης της ακραίας φτώχειας των χωρών της Λατινικής Αμερικής ή άλλων αναπτυσσόμενων χωρών (Καψάλης, 2021).

Όσο η διαχείριση της μνημονιακής λιτότητας επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί στην ατομική ευθύνη και στην ενοχοποίηση που απορρέει από την επωδό του «μαζί τα φάγαμε», τόσο η ατομική ευθύνη δεσπάζει και στο τρέχον περιβάλλον διαχείρισης της πανδημίας και ενσαρκώνεται με τα μέτρα αυτο-προστασίας, όπως αυτά αναφέρθηκαν παραπάνω. Το πλαίσιο διαχείρισης της πανδημίας θέτει, επομένως, την υπευθυνότητα των πολιτών στο επίκεντρο, προκειμένου να διατηρηθεί η τάση ελαχιστοποίησης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών.

5. Ερευνητικά ερωτήματα και διάρθρωση του τόμου

Η έξαρση της πανδημίας στον ευρωπαϊκό χώρο στις αρχές του 2020 βρίσκει την Ελλάδα σε μια ιδιόζουσα και μεταβατική ιστορική φάση έπειτα από πολλά χρόνια μνημονιακών πολιτικών ακραίας λιτότητας. Το 2018 η ανάκαμψη είναι ασθενική και τα πρώτα σημάδια οικονομικής ύφεσης εμφανίζονται πριν από την εμφάνιση της Covid-19 στην Ευρώπη. Οι βαθιές πληγές σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο παραμένουν δυσεπούλωτες τη στιγμή που σε παγκόσμιο επίπεδο τα πρώτα

κρούσματα μιας νέας ύφεσης είναι ήδη ορατά. Αυτό το μετα-μνημονιακό περιβάλλον –αυστηρής δημοσιονομικής και όχι μόνο επιτήρησης από τους θεσμούς της ΕΕ– σημαδεύεται στα μέσα του 2019 από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τη συντηρητική παράταξη, έπειτα από 4,5 χρόνια συγκυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ με τους Ανεξάρτητους Έλληνες.

Χωρίς η Ελλάδα να έχει εξέλθει μιας κατάστασης διαρκούς κρίσης, ήδη από το 2008-2009, οι προκλήσεις που συνεπάγεται η πανδημία αντιμετωπίζονται με ένα μείγμα στρατηγικής που συνδυάζει χαρακτηριστικά οικονομικής λιτότητας και κατασταλτικής διακυβέρνησης. Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να δεσπόζει μια αντίληψη απορρύθμισης και εμπορευματοποίησης στη διαχείριση της πανδημίας, παρά επιστροφής σε συλλογικές και δημόσιες στρατηγικές ενίσχυσης των αδύναμων. Συγκριτικά με τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, η Ελλάδα το 2021 έρχεται σε όλο και πιο επώδυνη θέση σε ό,τι έχει να κάνει με τις επιπτώσεις της πανδημίας με υγειονομικούς όρους, αλλά συνάμα και από εξαιρετικά αρνητικές καταγραφές σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο αυτό άξια διερεύνησης αναδεικνύεται μια σειρά ερωτημάτων. Μια πρώτη δέσμη ερωτημάτων σχετίζεται με τη σύνδεση της εμβάθυνσης της κρίσης στην ελληνική περίπτωση την περίοδο της πανδημίας (2020-2021), αφενός, με τις επιλογές που υιοθετήθηκαν σε καιρούς ανάπτυξης (2000-2007) και, αφετέρου, με τις πολιτικές λιτότητας για τη διαχείριση του δημόσιου χρέους της περιόδου (2010-2019). Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις πολιτικές, χρήζει διερεύνησης ο τρόπος με τον οποίο η διαχείριση της πανδημικής κρίσης επηρεάζει επιμέρους πεδία κοινωνικής πολιτικής και ιδιαίτερα ως προς τους άξονες της υπευθυνοποίησης, της ιδιωτικοποίησης και του αυταρχισμού. Σημαντικό ζητούμενο του ανά χειράς βιβλίου είναι να αναδειχθούν συνολικά για την κοινωνική πολιτική της Ελλάδας και για κάθε επιμέρους πεδίο της οι ιδιαίτερες εκφάνσεις μιας αυταρχικής νεοφιλελεύθερης προσέγγισης την τελευταία διετία σε σύγκριση με τις αντίστοιχες εξελίξεις σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Στα παραπάνω ερωτήματα επιδιώκεται να τεθούν απαντήσεις μέσω των κεφαλαίων που εμπεριέχονται σε αυτόν τον τόμο. Ο θεωρητικός προβληματισμός έχει ως αφετηρία την εννοιολογική πλαισίωση που επιχειρείται να τεθεί από τους επιμελητές. Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζονται οι ευρύτερες συνδηλώσεις της επικράτησης εννοιών όπως η ατομική ευθύνη και η αλληλένδετη σχέση τους με την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Θέση μας είναι ότι η ανάδυση και κυριαρχία εννοιών, όπως ο προνοιακός πλουραλισμός, και ο συγκεκριμένος τρόπος προώθησης του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην οπισθοχώρηση της κρατικής κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα, μια εκδοχή αυταρχικού φιλελευθερισμού είναι εκείνο το όχημα που επιβάλλει αυτές τις αλλαγές, καταστέλλοντας κοινωνικές αντιστάσεις και νομιμοποιώντας συγκεκριμένα πρότυπα εξατομικευμένης εργασιακής και ασφαλιστικής σχέσης και κατασκευής φαινομένων ακραίας φτώχειας ως κανονικότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Bill Jordan περιγράφει τον αυταρχισμό σαν μια προκαθορισμένη λειτουργία του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια στασιμότητα των εισοδημάτων της εργατικής τάξης οδηγούν τόσο τα φιλελεύθερα όσο και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα σε πολλές χώρες σε απώλεια της πολιτικής υποστήριξής τους και σε αυταρχικοποιημένες μορφές διακυβέρνησης. Κατά τον Jordan, μόνο μια ενεργή κοινωνία των πολιτών μπορεί να κινητοποιηθεί παράγοντας τις απαραίτητες διεκδικήσεις για την αναστροφή αυτών των τάσεων.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Théo Bourgeron επισημαίνει ότι ακραία δεξιές κυβερνήσεις όπως του Ηνωμένου Βασιλείου, των ΗΠΑ και της Βραζιλίας άφησαν αρχικά τον ιό Covid-19 να εξαπλωθεί μεταξύ του πληθυσμού και καθυστέρησαν την επιβολή αυστηρών μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης. Εστιάζοντας στην αρχική αντίδραση του Ηνωμένου Βασιλείου στην Covid-19, ο Bourgeron βασίζεται στη μαρξιστική θεωρία του κράτους του Νίκου Πουλαντζά για να καταδείξει πώς αυτό το δόγμα διαχείρισης της πανδημίας προήλθε από τις μεταβολές της καπιταλιστικής τάξης του Ηνωμένου Βασιλείου. Θεωρεί ότι η κρίση της Covid-19 αποτελεί παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αναδιάρθρωση των καπιταλιστικών καθεστώτων συσώρευσης εκφράζει ένα νέο δόγμα διαχείρισης καταστροφών, ακραίων δεξιών ιδεολογιών, φιλελεύθερων-απολυταρχικών θεσμών, καθώς και την αυξανόμενη ισχύ καπιταλιστικών παραγόντων που έχουν τη δυνατότητα να επωφεληθούν από ακραία γεγονότα.

Στο επόμενο κεφάλαιο ο Miloš Šumonja τονίζει ότι τα νεοφιλελεύθερα κράτη σε όλο τον κόσμο χρησιμοποιούν τη συνεχιζόμενη «καταπολέμηση του ιού» για την ενίσχυση του δεξιόστροφου ελέγχου των συνθηκών διαβίωσης των εργατικών τάξεων. Έτσι, όσες ακαδημαϊκές και δημοσιογραφικές ερμηνείες μιλούν για τον «Κεϋνσιανισμό έκτακτης ανάγκης» παραγνωρίζουν ότι πάντα ο νεοφιλελευθερισμός υποστήριξε ταυτόχρονα «την ελεύθερη αγορά και το ισχυρό κράτος».

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, ο Κώστας Δημουλάς αναλύει τα βασικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος γενικευμένης έκτακτης ανάγκης που αρχικά επιβλήθηκε κατά την παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση του 2008 και εγκαθιδρύθηκε ως μία νέα θεσμοθετημένη πραγματικότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19. Βασικοί πυλώνες αυτού του καθεστώτος είναι ένα νέο παραγωγικό και εργασιακό πρότυπο, ο ψηφιακός συντονισμός και η επιτήρηση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου και η αποσύνδεση της κοινωνικής πολιτικής από τα θεσμοθετημένα κοινωνικά δικαιώματα. Όπως καταδεικνύεται από το περιεχόμενο της εργασίας, το καθεστώς γενικευμένης έκτακτης ανάγκης καθιερώθηκε ως de facto πραγματικότητα και στην Ελλάδα και πλαισιώνει τον τρόπο που σχεδιάζεται και εφαρμόζεται συνολικά η κοινωνική πολιτική.

Το δεύτερο μέρος του συλλογικού τόμου επικεντρώνεται στην εξέταση των πτυχών της κοινωνικής ασφάλισης και της απασχόλησης ως δύο βασικών πυλώνων κοινωνικής πολιτικής που προωθούνται μορφές ατομικής ευθύνης, νεοφιλελευθε-

ρισμού και αυταρχικοποίησης στην Ελλάδα. Ο Βαγγέλης Κουμαριανός επεξεργάζεται τις παρεμβάσεις στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης κατά τη διάρκεια της πανδημίας Covid-19 σε συνάρτηση με το ευρύτερο περιβάλλον των παρεμβάσεων κοινωνικής προστασίας. Τα χαρακτηριστικά ατομικής ευθύνης και ευελιξίας ενισχύουν την έκθεση των ασφαλισμένων στον αυταρχισμό της αγοράς και την κανονικοποίηση της ανασφάλειας. Η μείωση των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, η λειτουργία του συστήματος στα πρότυπα της επιχείρησης και ο σχεδιασμός της σταδιακής κεφαλαιοποιητικής λειτουργίας της επικουρικής ασφάλισης γήρατος αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των προωθούμενων αλλαγών.

Η Μαρία Καραμεσίνη επικεντρώνεται στις διαστάσεις της ανεργίας και στις πολιτικές απασχόλησης που εφαρμόζονται την περίοδο της πανδημίας. Κατά την Καραμεσίνη, η Ελλάδα αποτελεί ακραίο παράδειγμα περαιτέρω απορρύθμισης μιας ήδη απορρυθμισμένης, από τα μνημόνια και τις προ πανδημίας νομοθετικές παρεμβάσεις, αγοράς εργασίας. Ακόμα και σημαντικά προγράμματα ενεργητικής πολιτικής απασχόλησης, που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας, συμβάλλουν στην απορρύθμιση, ενώ οι απώλειες εισοδήματος των μισθωτών ήταν επίσης από τις μεγαλύτερες στην ΕΕ.

Οι Απόστολος Καψάλης και Γιάννης Κουζής ασχολούνται με τη διάσταση των εργασιακών σχέσεων στον καιρό της πανδημίας. Κυριαρχούν χαρακτηριστικά όπως η επισφαλής προστασία των θέσεων εργασίας, η διατήρηση του απορρυθμισμένου πλέγματος της συλλογικής διαπραγμάτευσης και η παράλληλη ενίσχυση του διευθυντικού δικαιώματος, η επίταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η συρρίκνωση των εργατικών αποδοχών και η υπόθαλψη όλων των μορφών παραβατικότητας στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση. Κατά προέκταση, η απουσία μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής προάσπισης του κόσμου της εργασίας σε συνθήκες εκ νέου βαθιάς ύφεσης και κρίσης και η πλήρης εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης καταλήγει να συρρικνώνει περαιτέρω τα κοινωνικά δικαιώματα και να εμβαθύνει τον αυταρχισμό στο εσωτερικό της επιχείρησης.

Οι Δημήτρης Παπανικολόπουλος και Δημήτρης Κατσορίδας εξετάζουν τον ρόλο των συνδικάτων εν μέσω πανδημικής κρίσης. Κάνοντας επισκόπηση στις εργασιακές κινητοποιήσεις της μνημονιακής δεκαετίας, τονίζουν ότι με την έναρξη της πανδημίας ο κόσμος της εργασίας αντιμετώπισε δύο σημαντικές προκλήσεις: Αφενός, το κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων, η αναστολή εργασίας για εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενους, καθώς και η δραματική πτώση του τζίρου για επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες, σηματοδότησαν ένα σοβαρό μείγμα οικονομικών απειλών. Αφετέρου, η απαγόρευση των συναθροίσεων, με σκοπό τον περιορισμό της διασποράς του ιού, ισοδυναμούσε με μια κατασταλτική απειλή που περιόριζε τις πολιτικές ευκαιρίες που είχαν στη διάθεσή τους για να αποσοβήσουν τις οικονομικές απειλές που ενέσκηψαν.

Το τρίτο μέρος του συλλογικού τόμου έχει ως θέμα τις πολιτικές υγείας και κοινωνικής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν για τη διαχείριση της υγειονομικής

κρίσης. Οι Ανδρέας Φερώνας και Χαράλαμπος Οικονόμου υποστηρίζουν ότι η εμφάνιση της Covid-19, ως μιας κρίσης μέσα στην κρίση, αποτελεί καταλυτικό παράγοντα για τον επαναπροσδιορισμό των αντιλήψεων και των εφαρμοζόμενων πολιτικών στα πεδία της υγείας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι νεοφιλελεύθερες μνημονιακές πολιτικές οδήγησαν στη φτωχοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και ταυτόχρονα αφαίρεσαν κρίσιμους πόρους από ένα ήδη υπολειμματικό κράτος ευημερίας, που ήταν αναγκαίοι για την ανθεκτικότητά του έναντι των πιέσεων που τους ασκεί η υφιστάμενη πανδημία. Επιπρόσθετα, η «ιατρικοποίηση» της υγειονομικής κρίσης και η αναδυόμενη τάση αυταρχικής πανοπτικής επιτήρησης, ως κύριων πρακτικών διαχείρισης της πανδημίας, αποτυγχάνουν στη λύση των κοινωνικών προβλημάτων και εντείνουν τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Έφη Μακρίδου και Μιχάλης Πουλμπάς προσεγγίζουν την κρίση δημόσιας υγείας ως μια κρίση ασφάλειας. Κατά τους συγγραφείς, ήδη από τη δεκαετία του '90, οι διεθνείς οργανισμοί υγείας προετοιμάζονταν για την αντιμετώπιση μιας πανδημίας των διαστάσεων της Covid-19. Μέχρι και το 2019, ωστόσο, η σχετική κινητοποίηση στηρίχθηκε σε ένα δίπτυχο υγείας και ασφάλειας, κατά το οποίο, η μεν υγεία συρρικνώθηκε στη βιοϊατρική διάστασή της, αποσυνδεόμενη πλήρως από τους δομικούς προσδιοριστές της και την κατάσταση των εθνικών συστημάτων υγείας, η δε ασφάλεια ταυτίστηκε με την οικονομική, πολιτική και δημογραφική σταθερότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών. Τις τάσεις αυτές τις εξετάζουν μέσα από τα παραδείγματα της Ελλάδας και της Γαλλίας.

Ο Νίκος Φωτόπουλος αναφέρεται στις εκπαιδευτικές πολιτικές που ασκούνται εν μέσω πανδημίας. Η πανδημική κρίση έρχεται να επισπεύσει μια σειρά από δρομολογημένες στρατηγικές εντείνοντας μετασχηματισμούς και μεταλλάξεις προς την κατεύθυνση μιας υβριδικής βιοπολιτικής ελέγχου, κυριαρχίας και αλλοτρίωσης. Τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο οι εν λόγω διεργασίες επιφέρουν έναν εκ βάθρων επαναπροσδιορισμό του εκπαιδευτικού γίνεσθαι με κύρια χαρακτηριστικά την ένταση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, την άνοδο της ιδιωτικοποίησης, τον κατακερματισμό του κοινωνικού και δημόσιου χαρακτήρα της εκπαίδευσης, αλλά και τη «μετάλλαξη» του εκπαιδευτικού παραδείγματος.

Οι Δέσποινα Παπαδοπούλου και Νίκος Κουραχάνης εξετάζουν την ψήφιση του «Πτωχευτικού Νόμου» ως όψη ατομικής ευθύνης, νεοφιλελευθερισμού και αυταρχικοποίησης των πολιτικών διαχείρισης της ακραίας φτώχειας την περίοδο της πανδημίας. Η ψήφιση του πτωχευτικού δικαίου συνυφάνεται με την άρση οποιοδήποτε πλαισίου προστασίας της κύριας κατοικίας για τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά. Παράλληλα, παραχωρεί μεγάλη εξουσία στις τράπεζες για τη διαχείριση των πλειστηριασμών ακινήτων και την εκπλήρωση των εξώσεων. Μάλιστα, θεσμικές πρωτοβουλίες με αυτό το περιεχόμενο λαμβάνονται σε μια περίοδο όπου η στεγαστική αυτο-προστασία επιβάλλεται ως θεμελιώδες μέσο διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης.

Οι Γεωργία Σπυροπούλου, Δημήτρης Παρσάνογλου, Νίκος Τριμκλινιώτης και Βασίλης Τσιάνος επιδιώκουν να τροφοδοτήσουν με τα δεδομένα της πανδημίας το προϋπάρχον καθεστώς διαχείρισης της μεταναστευτικής και προσφυγικής κινητικότητας, αντλώντας στοιχεία και πληροφορίες από δύο εν εξελίξει έρευνες σε Ελλάδα και Κύπρο. Στη βάση αυτή, παρατηρείται η αναδημιουργία παλαιών και η εμφάνιση νέων «καθεστώτων εξαιρέσεως», δηλαδή αυταρχικών καθεστώτων επιτήρησης και παρεκκλίσεων ως προς τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μετακινούμενων πληθυσμών.

Ο συλλογικός τόμος, ο οποίος ξεκίνησε να γράφεται το φθινόπωρο του 2020 και εκπληρώθηκε το καλοκαίρι του 2021, ολοκληρώνεται με την απόπειρα των επιμελητών του να σκιαγραφήσουν έναν ελάχιστο κορμό διαπιστώσεων. Η προσπάθεια αυτή συντελείται με την επίγνωση των διαφοροποιημένων προσεγγίσεων που εντοπίζονται στις επιμέρους συμβολές, αλλά και με τη βαθιά συναίσθηση της αναγκαιότητας στοιχειωδών ερεθισμάτων και απαντήσεων που θα εμπλουτίσουν τον κριτικό αναστοχασμό σε σχέση με τα σημαίνοντα κοινωνικά επίδικα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020). «Κρατικός προϋπολογισμός 2021», <https://www.gsevee.gr/deltiatypou/1175-2021>
- Καραμεσίνη, Μ. (2020). «Εκθεση Πισσαρίδης»: Η ανεργία απύσαστη, η ευελιξία ως εμμονή, η κατάρτιση ως πανάκεια, η αυτοαπασχόληση ως πρόβλημα, στο Ε. Αγγελή & Θ. Παρασκευόπουλος (επιμ.), *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία («Εκθεση Πισσαρίδης»): Μια κριτική επισκόπηση*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.
- Καψάλης, Α. (2021). Οι εργασιακές σχέσεις στο περιβάλλον του Covid-19, *Τετράδια Μαρξισμού*, 13: 147-160.
- Κοντιάδης, Ξ. (2020). *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα, Ο κόσμος μετά τον Covid-19*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Πετμεζίδου, Μ. (2021). Η Πανδημία και το Μέλλον του Κοινωνικού Κράτους, στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (επιμ.), *Πανδημία COVID-19 και οι Σύγχρονες Απειλές στη Δημόσια Υγεία*. Αθήνα: Τόπος.

Ξενόγλωσση

- Batini, N., Lamperti, F. & Roventini, A. (2020). *Reducing risk while sharing it: a fiscal recipe for the EU at the time of COVID-19*. International Monetary Fund, Working Paper, 20/181.
- Camous, A. & Claeys, G. (2020). The evolution of European economic institutions during the COVID-19 crisis, *European Policy Analysis*, 6(2): 328-341.
- Eurofound (2020). Factsheet for case GR-2020-15/671-measures in Greece. Retrieved November 23, 2020 from https://static.eurofound.europa.eu/covid19db/cases/GR-2020-15_671.html?utm_source=externalDashboard&utm_medium=powerbi&utm_campaign=covid-19.

- Eurofound (2021). Living, working and COVID-19 (Update April 2021): Mental health and trust decline across EU as pandemic enters another year. May 2021. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef21064en.pdf.
- European Commission (2020). Identifying Europe's recovery needs, Commission Staff Working Document, SWD (2020) 98 final, 27 May 2020. <https://bit.ly/35Zo1iX>.
- Gopinath, G. (2020). A Long, Uneven and Uncertain Ascent, <https://blogs.imf.org/2020/10/13/a-long-uneven-and-uncertain-ascent/>.
- Gundersen, C. (2020). The Impact of the Coronavirus on Food Insecurity in 2020, October 2020, *Feeding America*. [online] Διαθέσιμο στο: <https://www.feedingamerica.org/research/coronavirus-hunger-research> [Ημέρα Πρόσβασης 18/02/2021].
- Heimberger, P. (2020). Potential Output, EU Fiscal Surveillance and the COVID-19 Shock, *Intereconomics*, Leibniz Information Centre for Economics, 3: 167-174.
- ILO (2021a). *Le COVID-19 et le monde du travail*, 7ème édition, 25 Janvier. Geneva.
- ILO (2021b). *World Employment and Social Outlook: trends 2021*. Geneva.
- Karamessini, M. (2021). The Covid-19 Crisis and Socio-Economic Disruption in Europe: Threats and Challenges for Labour, in W. Baier, E. Canepa & H. Golemis (eds.), *Capitalism's Deadly Threat*, Transform! Europe Yearbook 2021, pp. 153-184.
- Meunier, S. & Mickus, J. (2020). Sizing up the Competition: Explaining Reforms of European Union Competition Policy in the Covid-19 Era, *Journal of European Integration*, 42(8): 1077-1094.
- Moreira, A. & Hick, R. (2021). COVID-19, the Great Recession and social policy: Is this time different? *Social Policy and Administration*, [Online] Version of Record online: [04 January 2021].
- Moreira, A., Leon, M., Moscarola, F.C. & Roumpakis, A. (2021). In the eye of the storm...again! Social policy responses to COVID19 in Southern Europe, *Social Policy and Administration*, [Online] Version of Record online: [04 January 2021].
- Myant, M. (2021). The economic and social consequences of Covid-19, in B. Vanhercke, S. Spasova & B. Fronteddu (eds.), *Social policy in the European Union: state of play 2020. Facing the pandemic*. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI) and European Social Observatory (OSE).
- Truger, A. (2020). Reforming EU Fiscal Rules: More Leeway, Investment Orientation and Democratic Coordination, *Intereconomics* (5): 277-281.
- Vanhercke, B., Spasova, S. & Fronteddu, B. (2021). Social policy in the European Union: state of play 2020, 21th Annual Report, 2021, Brussels: ETUI.
- Wolff, S. & Ladi, S. (2020). European Union Responses to the Covid-19 Pandemic: adaptability in times of Permanent Emergency, *Journal of European Integration*, 42(8): 1025-1040.
- World Health Organization (2020). *Members discuss intellectual property response to the COVID-19 pandemic*, 20 October 2020, Press Release [online]. Διαθέσιμο στο: https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/trip_20oct20_e.htm?fbclid=IwAR3S4HoL3A4Z_BtVJZtUB6Ks-15QbNSfJnUH73nbG6PH5ofV2gGuobKQIiE.

Νεοφιλελευθερισμός, ατομική ευθύνη και αυταρξικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής

Απόστολος Καψάλης, Βαγγέλης Κουμαριανός και Νίκος Κουραχάνης

Πάντειο Πανεπιστήμιο

1. Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο επιδιώκεται η εξέταση του περιεχομένου και των επιδιώξεων των κοινωνικών πολιτικών στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης κυριαρχίας, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται και υλοποιούνται πριν και κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ειδικότερα, επιχειρείται η ανάδειξη των δομικών χαρακτηριστικών της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και πρακτικής μέσα στις οποίες εντοπίζονται χαρακτηριστικά αυταρξικοποίησής της.

Οι διαφορετικές εκδοχές αυταρξικού νεοφιλελευθερισμού αποτυπώνονται ως πολιτικές εξατομίκευσης του κοινωνικού πεδίου, ως πολιτικές αποδυνάμωσης συλλογικών θεσμών και αποδόμησης συλλογικών ταυτοτήτων. Υποστηρίζουμε ότι υπόρρητος στόχος αυτών των πολιτικών διεργασιών είναι η καταναγκαστική πειθάρχηση σε ένα σχήμα προώθησης των μέτρων που οι οικονομικές ελίτ επιθυμούν. Βαρύνοντα ρόλο στη μεθόδευση όλων αυτών των αλλαγών στα ευρωπαϊκά κράτη ευημερίας διαδραμάτισε το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ειδικότερα του αποκαλούμενου «εξευρωπαϊσμού της κοινωνικής πολιτικής» (Europeanisation of social policy).

Για τη βαθύτερη κατανόηση των εν εξελίξει μετασχηματισμών, σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται η εννοιολογική επεξεργασία των χαρακτηριστικών ατομικής ευθύνης και αυταρξικοποίησης που ενσαρκώνει η κοινωνική πολιτική κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου μας, οι θεωρητικοί αυτοί ισχυρισμοί εφαρμόζονται μέσα από την παράθεση μακροσκοπικών αλλαγών που συντελούνται στα πεδία της εργασίας, της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και της διαχείρισης των φαινομένων ακραίας φτώχειας.

2. Η ατομική ευθύνη ως άλλοθι για την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής

Οι κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας αξιοποιήθηκαν, κατά κόρον, για την προώθηση υπόρρητων στοχεύσεων από τις κυρίαρχες οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις. Η πανδημία Covid-19 σηματοδοτεί την κορύφωση μιας μακροχρόνιας διαδικασίας (επανα)μετάβασης από τη συλλογική στην ατομική ευθύνη. Η προώθηση αυτής της στόχευσης τις τελευταίες πέντε δεκαετίες εμπεριέχει νομιμοποιητικές ιδιότητες ως προς την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής (Ervik & Kildal, 2015). Η ανάπτυξη του κράτους ευημερίας, ιστορικά, συνυφάνθηκε με την ανάληψη της συλλογικής ευθύνης για την προστασία από τους κοινωνικούς κινδύνους. Το φαινόμενο αυτό αποκρυσταλλώθηκε στη θωράκιση της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη μέσα από την οικοδόμηση του Κεϋνσιανού κράτους ευημερίας στη μεταπολεμική Δυτική Ευρώπη.

Η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου κοινωνικού κράτους και η προώθηση των επακόλουθων αναδιαρθρώσεων της κοινωνικής πολιτικής στις δεκαετίες 1980-2010 έλαβαν συναίνεση μέσα από σχήματα που προήγαγαν την υπευθυνότητα του ατόμου για την κοινωνική του κατάσταση (Kourachanis, 2020). Χαρακτηριστικός, εν προκειμένω, είναι ο λόγος που αναπτύχθηκε περί *underclass*, αποδίδοντας ηθικά και πολιτισμικά αίτια στην κοινωνική κατάσταση των ακραία φτωχών ομάδων (Murray, 1984) και αποτέλεσε κεντρική αφορμή για την προώθηση των περικοπών στις κοινωνικές παροχές από τη νέα δεξιά (Levitas, 1998).

Ο νεοφιλελεύθερος λόγος εξαρχής υιοθετεί αφηγήματα που προκρίνουν τη μετατόπιση από τη συλλογική στην ατομική ευθύνη (Brown & Baker, 2012). Έτσι, η σύγχρονη κυρίαρχη φιλοσοφία όσον αφορά την ιδιότητα του πολίτη κινείται έντονα γύρω από την έννοια της υπευθυνότητας. Σύμφωνα με τη Lister (2011), τα επιμέρους συστατικά της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη είναι τέσσερα: (α) η σύναψη ενός νέου συμβολαίου ευημερίας (*welfare contract*), (β) το αίσθημα προοπτικής και φιλοδοξίας (*prospects and aspiration*), (γ) η δυνατότητα κατανάλωσης (*consumerization*) και, τέλος, (δ) η διάσταση της ατομικής ενεργοποίησης των πολιτών (*active citizenship*). Ειδικότερα και πλέον συγκεκριμένα:

Σε ό,τι αφορά την πρώτη διάσταση, το νέο συμβόλαιο ευημερίας είναι το συμβόλαιο της υπεύθυνης κοινωνίας και προσφέρει την κύρια έμφασή του στην ατομική ευθύνη. Στο πλαίσιο της υπευθυνότητάς τους οι πολίτες οφείλουν να μεταφέρουν όσο μεγαλύτερο μέρος της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών τους στον εθελοντικό και τον ιδιωτικό τομέα, προκειμένου να μην επιβαρύνουν τις κρατικές υπηρεσίες. Η δεύτερη διάσταση αναφέρεται στις προοπτικές και τις φιλοδοξίες των πολιτών. Στο σκέλος των προοπτικών επισημαίνεται ότι η έννοια της ισότητας στο νέο συμβόλαιο ευημερίας αντικαθίσταται από τη διατύπωση της αναγκαιότητας των ατόμων να είναι ανταγωνιστικά στην αγορά εργασίας. Οι καλοκάγαθοι πολίτες πρέπει να έχουν φιλοδοξίες, όπως η βελτίωση της θέσης τους μέσα από τη δική τους προσπάθεια και όχι με τη βοήθεια του κράτους (Lister, 2011).

Το τρίτο συστατικό στοιχείο της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη είναι εκείνο της δυνατότητας κατανάλωσης. Η δικαιωματική βάση της ιδιότητας του πολίτη αντικαθίσταται από μια εκδοχή οικονομικής ή καταναλωτικής ιδιότητας. Αυτό σημαίνει ότι κάθε πολίτης μπορεί να ασκήσει τα δικαιώματά του εφόσον έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στους κανόνες της αγοράς. Ο ιδανικός πολίτης είναι, λοιπόν, εκείνος που οφείλει να προνοεί από μόνος του για την κοινωνική του ασφάλιση, την προστασία της υγείας του και, εν γένει, την προαγωγή της ευημερίας του (Clarke et al., 2007). Η τέταρτη και τελευταία ιδιότητα συνδέεται με ευθύνες απέναντι στις ατομικές επιλογές και ευθύνες απέναντι στους άλλους. Οι ευθύνες αυτές αφορούν περισσότερο τη λήψη ορθών αποφάσεων των πολιτών και την ανάληψη πρωτοβουλιών αυτο-οργάνωσης και εθελοντισμού για την κοινωνική υποστήριξη όσων το έχουν ανάγκη (Hviden & Takle, 2017).

Είναι εμφανές ότι στην καρδιά της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη βρίσκονται οι έννοιες του ατομισμού (individualism) και της υπευθυνοποίησης (responsibilization). Από τη μία πλευρά, η έμφαση στη διάσταση του ατομισμού είναι εκείνη που αναγκάζει τα άτομα να οδηγούνται σε μια διαδικασία αυτο-βελτίωσης. Κατά την Kim, ο ατομισμός λειτουργεί για τους υπεύθυνους πολίτες απελευθερωτικά, βοηθώντας τους να αγγίξουν τη σφαίρα της τελειότητας (Kim, 2009). Επομένως, τα άτομα-καταναλωτές, ιδιαίτερα οι πιο εύάλωτοι, οφείλουν να αναλάβουν την ευθύνη της μοίρας τους, ώστε να καταφέρουν να αυτο-βελτιωθούν και να σταθούν στα πόδια τους από μόνοι τους. Η επικράτηση τέτοιου τύπου δοξασιών στη σύγχρονη εποχή δύναται να κυφορήσει επικίνδυνες συνέπειες στις οργανωμένες κοινωνίες (Bellah et al., 1985).

Από την άλλη πλευρά, η έννοια της υπευθυνοποίησης συνδέεται με τη διαπίστευση των ατόμων ως αξιόπιστων και πειθαρχημένων στη βάση της συμπεριφοράς τους. Η συμπεριφορά τους οφείλει να ευθυγραμμίζεται με τις επιταγές της Φουκωικής έννοιας της κυβερνησιμότητας (governmentality), δηλαδή μιας μορφής πολιτικής ισχύος που ασκεί εξουσία στα υποκείμενα με τη χρήση ενός εύρους τεχνολογικών, διανοητικών και ορθολογικών μέσων (Foucault, 1991). Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, η λογική της υπευθυνοποίησης υποδηλώνει το καθήκον των πολιτών να αποφεύγουν να γίνονται βάρος στους άλλους. Οι πρακτικές υπευθυνοποίησης συμπεριλαμβάνουν την ενθάρρυνση του κράτους προς τους πολίτες να διαχειρίζονται μόνοι τους τα προβλήματά τους (Burchell, 1996). Αυτή η μετάθεση των συλλογικών ευθυνών στο άτομο και η έμφαση στην έννοια της αυτο-προστασίας δεν σημαίνει ότι το κράτος έχει σταματήσει να ενδιαφέρεται εντελώς για τη συμπεριφορά των πολιτών. Αντίθετα, το κράτος θέτει το πλαίσιο των κανόνων και των ορίων για τη διαχείριση της αυτο-προστασίας (Brown & Baker, 2012).

Αν μετά το πρώτο σοκ στις αρχές του 2020 ορισμένοι μελετητές βιάστηκαν να μιλήσουν για την επιστροφή του Κεϋνσιανισμού, θεμελιώδη δίοδο νομιμοποίησης των τρόπων διαχείρισης της πανδημικής κρίσης αποτελεί η έννοια

της υπευθυνοποίησης (Šimonja, 2020). Η προϊούσα διαδικασία υπολειμματικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής στο πλαίσιο των αναδιαρθρώσεων της τριακονταετίας 1980-2010 και των αποδιαρθρώσεων της δεκαετίας 2010-2020 αφήνουν προίκα σε διεθνή κλίμακα εξαϋλωμένα συστήματα κοινωνικής προστασίας, ανήμπορα να ανταποκριθούν επαρκώς στο μέγεθος μιας πανδημικής κρίσης (Navarro, 2020).

Η Lowenheim (2007) επισημαίνει ότι το μεγαλύτερο μέλημα των νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων είναι η ανάπτυξη πρακτικών υπευθυνοποίησης των πολιτών. Σύμφωνα με την προσέγγισή της, η διαδικασία της υπευθυνοποίησης εκπληρώνεται μέσα από τρεις διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος τρόπος είναι η παραίτηση του κράτους από παραδοσιακούς του ρόλους και καθήκοντα στην εκπλήρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτή η παραίτηση εκπληρώνεται είτε μέσω της ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής, είτε μέσω της ανάπτυξης εταιρικών συμπράξεων με την κοινωνία των πολιτών για την κοινή διαχείριση των κινδύνων. Μια δεύτερη πρακτική υπευθυνοποίησης είναι η απαίτηση ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς των πολιτών προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές, όπως για παράδειγμα τα μέτρα εργασιακού εξαναγκασμού (workfare). Η τελευταία μέθοδος υπευθυνοποίησης είναι οι εκστρατείες ενημέρωσης από τους επίσημους θεσμούς με στόχο την ενδυνάμωση της ικανότητας αυτο-προστασίας και υπεύθυνης συμπεριφοράς των πολιτών (Lowenheim, 2007). Μπορεί, λοιπόν, να γίνει αντιληπτό ότι μια από τις ελάχιστες συλλογικές ευθύνες που αποδέχεται να επωμιστεί το νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας είναι η ευθύνη της υπευθυνοποίησης (Rose & Miller, 1992· Rose, 1999).

Οι πολλαπλές κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας προσέφεραν αρκετές αφορμές επιτάχυνσης της διαδικασίας μετάβασης από τη συλλογική στην ατομική ευθύνη. Η απομάκρυνση του κυρίαρχου λόγου από την αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η προσήλωση σε μια φιλοσοφία διαχείρισης των κοινωνικών προβλημάτων διαπνεόμενη από τη λογική της αυτο-προστασίας, της ανεξαρτησίας και της υπευθυνότητας δεσπόζει στο περιβάλλον των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων των ευρωπαϊκών κρατών ευημερίας (Ervik & Kildal, 2015).

Όλες αυτές οι μετατοπίσεις σε εννοιολογικό επίπεδο έχουν σημαντική επίδραση στη σύγχρονη πραγματικότητα. Σε πολλά μέρη παγκοσμίως, στις ΗΠΑ, στην Αυστραλία, αλλά και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το βάρος για την επίλυση των κοινωνικών ζητημάτων εναποτίθεται όλο και περισσότερο στους πολίτες. Η προσέγγιση της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, με ρητές και άρρητες πρακτικές, ωθεί τους πολίτες να γίνουν περισσότερο αυτο-πειθαρχημένοι, πολυ-ειδικευμένοι, επιχειρηματικοί και ανθεκτικοί, ώστε να διευθετούν από μόνοι τους τις ανάγκες τους (Briggs et al., 2020).

Η έμφαση στην ατομική ευθύνη είναι πλήρως συνυφασμένη με το πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης. Η μεταστροφή του λόγου από τη συλλογική στην ατομική ευθύνη λειτούργησε νομιμοποιητικά στον σχεδιασμό θεσμικών μεταρρυθ-

μίσεων που οδηγούν στην ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής (Brown & Baker, 2012). Ένα φάσμα μεταρρυθμίσεων που υιοθετήθηκε σε διάφορες χώρες από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα εξέφραζε αυτή τη νέα φιλοσοφία με βασικά συστατικά στοιχεία την ατομική ευθύνη, τις αμοιβαίες υποχρεώσεις, τα καθήκοντα των πολιτών και, φυσικά, αποκρυσταλλώθηκε στην έννοια της ιδιότητας του υπεύθυνου πολίτη (Kymlicka & Norman, 1994). Σημαντικό ρόλο στη μεθόδευση όλων αυτών των αλλαγών στα ευρωπαϊκά κράτη ευημερίας διαδραμάτισε το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ειδικότερα του αποκαλούμενου «εξευρωπαϊσμού της κοινωνικής πολιτικής» (europeanisation of social policy), όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα.

3. Τα γενικά χαρακτηριστικά του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού

Ενώ από τη δεκαετία του 1990 και μετά διατυπώθηκε η άποψη περί τέλους της ιστορίας (Fukuyama, 1989), αυτή η εκτίμηση διαψεύστηκε ευθύς εξ αρχής με την ανάπτυξη αυταρχικών καθεστώτων. Ύστερα από την εμπειρία των αυταρχικών νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στη Χιλή, το ζήτημα της καθιέρωσης της νεοφιλελεύθερης λειτουργίας των αγορών εξετάζεται ως πολιτικό πρόβλημα. Ήδη από τη δεκαετία του '90, με αφορμή τη μετάβαση των πρώην λαϊκών δημοκρατιών της Ανατολικής Ευρώπης σε καθεστώτα ελεύθερης αγοράς, τίθεται επιτακτικά το ζήτημα του κατά πόσον είναι εφικτό η μετάβαση αυτή να γίνει με δημοκρατικούς όρους (Pickel, 1993· Brucan, 1992). Η απελευθέρωση των αγορών αντιμετωπίζεται, έκτοτε, ως μια διαδικασία που απαιτεί ένα καταπιεστικό κυρίαρχο κράτος για να την επιβάλλει (Klein, 2010).

Ο συνδυασμός αυταρχισμού και νεοφιλελευθερισμού ενδεχομένως να φαντάζει παράδοξος. Παρ' όλα αυτά, ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός επιτρέπει σε εθνικές κυβερνήσεις τόσο να προωθούν την οικονομική ανταγωνιστικότητα και τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις όσο και να διασφαλίζουν την πειθάρχηση της κοινωνίας (Lendvai-Bainton & Szelewa, 2020). Ο Thomas Biebricher ισχυρίζεται ότι αυταρχισμός και νεοφιλελευθερισμός αρχίζουν να συνδυάζονται όλο και πιο συχνά δημιουργώντας ένα αμάλγαμα αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού, ως κυρίαρχη σύγχρονη εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού (Biebricher, 2020). Ο Bloom σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός συνδυάζει τη σιδερένια γροθιά με το βελούδινο γάντι, την οικονομική ευελιξία με την πολιτική επιβολή (Bloom, 2016).

Σύμφωνα με τη Wendy Brown (2018), ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός είναι μία διαδικασία μετατόπισης των δικαιωμάτων από τους πολίτες στις επιχειρήσεις, στην αγορά εργασίας, στην ιδιοκτησία, στο κεφάλαιο, όσο και στην οικογένεια, στην εκκλησία και στη φυλετική καθαρότητα. Αντιμετωπίζοντας τον αυταρχικό

νεοφιλελευθερισμό ως διαδικασία, αποδεχόμεστε ότι δεν υπάρχει μία σταθερή μορφή, αλλά περισσότεροι αυταρχικοί νεοφιλελευθερισμοί, όπως αναφέρει και ο Cemal Burak Tansel (2017). Η πολυμορφία των αυταρχικών νεοφιλελευθερισμών αναδεικνύει τον δυναμικό και εξελισσόμενο χαρακτήρα του φαινομένου, την ύπαρξη ρευστών διαβαθμίσεων.

Ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένα καθεστώς το οποίο δεν επιχειρεί να διασφαλίσει τη συναίνεση, αντίθετα επιχειρεί να περιθωριοποιήσει, να πειθαρχήσει και να ελέγξει διαφωνούσες κοινωνικές ομάδες (Bruff & Tansel, 2019). Σε αντίθεση με τον παραδοσιακό αντι-κρατιστικό φιλελευθερισμό, διασφαλίζει ότι θα υπάρχει «περισσότερο κράτος στο όνομα περισσότερης αγοράς» (Cahill, 2014) και περισσότερος εξαναγκασμός στο όνομα περισσότερης ελευθερίας. Όπως ανέδειξε ο Ian Bruff, οι τεχνικές διακυβέρνησης δεν αντιδρούν πια μόνο στις απειλές, αλλά λειτουργούν ολοένα και περισσότερο προληπτικά, διασφαλίζοντας μηχανισμούς νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης στο όνομα της αναγκαιότητας (Bruff, 2014). Ο συνδυασμός πολιτικού και κοινωνικού αυταρχισμού μετατρέπει τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις σε μία ηθική στάση δημοσιονομικής και ατομικής ευθύνης (Bloom, 2016). Ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός θα μπορούσε σημαντικά να διακριθεί ανάμεσα στη διαχείριση του πολιτικού και του κοινωνικού και να εμφανιστεί ως πολιτικός ή κοινωνικός αυταρχισμός.

Με σκοπό την εμβάθυνση των μεταρρυθμίσεων μιας νεοφιλελεύθερης ατζέντας, ο πολιτικός αυταρχισμός εμφανίζεται είτε με τη μορφή αντιδημοκρατικών καθεστώτων, είτε με τη μορφή καθημερινών πρακτικών εξαναγκασμού και πειθάρχησης (Bloom, 2016). Ο πολιτικός αυταρχισμός εκφράζεται με την αποδυνάμωση δημοκρατικών πρακτικών, αξιών και θεσμών, με αυταρχικές συνταγματικές αλλαγές και με διατήρηση της πολιτικής ολιγαρχίας (Krastev & Holmes, 2019), με συρρίκνωση του πολιτικού διαλόγου και υπερσυγκέντρωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας υπέρ της εκάστοτε κυβέρνησης. Από τη στιγμή που το πολιτικό πεδίο περιορίζεται αυστηρά και οι βασικές πολιτικές επιλογές εμφανίζονται ως φυσικά αποτελέσματα, ως αναντίρρητες αλήθειες, ως πολιτικοί μονόδρομοι, τα κράτη αναγκάζονται να επιχειρούν να ανακτήσουν τον αυτο-καθορισμό τους με αυταρχισμό (Bloom, 2016).

Ο Piketty αναδεικνύει με ποιον τρόπο οι μεταρρυθμίσεις που εισάγουν όλο και περισσότερες αγορές έχουν ως εγγενή λειτουργία τη δημιουργία και τη διατήρηση πολιτικών ολιγαρχιών (Piketty, 2014). Οι νεοφιλελεύθερες ιδιωτικοποιήσεις δημιουργούν ανισότητα, αποκλεισμό, ιδιωτικοποίηση των κοινών και υποβαθμίζουν τις βάσεις του δημοκρατικού φαντασιακού (Brown et al., 2018). Η παρουσία κοινωνικών ανισοτήτων ως φυσικό φαινόμενο, η εμπορευματοποίηση των κοινωνικών σχέσεων και η αντικατάσταση της αλληλεγγύης με τον ανταγωνισμό «θίγει τη νομιμοποίηση του πολιτικού πεδίου της δημοκρατίας» (Wilkinson, 2018). Το πολιτικό πεδίο περιθωριοποιείται από το οικονομικό πεδίο και τις οικογενειακές αρχές, με αποτέλεσμα η βάση για την πολιτική διακυβέρνηση να μην είναι η διαβούλευση και η αντιπαράθεση, αλλά η επιβολή αποφάσεων στη βάση της εξουσίας

του αρχηγού της οικογένειας και του αφεντικού (Brown et al., 2018). Ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός είναι κατεξοχήν α-πολιτικός, περιορίζει το δημόσιο πολιτικό πεδίο σε ζητήματα οικονομίας, διευρύνοντας ένα α-πολιτικό πεδίο διακυβέρνησης, το οποίο καθοδηγείται από έναν απο-ιδεολογικοποιημένο πραγματισμό ως προς το τι λειτουργεί καλύτερα και στο οποίο κεντρικό ρόλο έχουν οι τεχνοκράτες (Wilson & Swyngedouw, 2015· Gualmini & Schmidt, 2013). Ειδικότερα για την Ευρώπη, ο Giannone αναφέρει ότι η χρηματοπιστωτική κρίση έφερε μία αλλαγή οικονομικού παραδείγματος και επέτρεψε στον νεοφιλελευθερισμό να επιβάλει μεταρρυθμίσεις στο όνομα ενός αυταρχισμού του επείγοντος (Giannone, 2015).

Ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός μπορεί να εκφραστεί και ως κοινωνικός αυταρχισμός, ως αυταρχική διαχείριση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής στο κοινωνικό πεδίο. Μπορεί να εμφανιστεί ως πολιτική κανονικοποίησης μιας κουλτούρας φόβου, διαρκούς ανασφάλειας, αποκλεισμού, επιτήρησης και εκμετάλλευσης, καθώς και επέκτασης ζωνών κοινωνικής εγκατάλειψης (Giroux, 2015). Ως κοινωνικός αυταρχισμός ορίζεται η κανονικοποίηση της ανασφάλειας, του άγχους και του φόβου, η απόρριψη αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης και η αποδυνάμωση κοινωνικών και ανθρώπινων δικαιωμάτων (Brown, 2018). Αυτή η νέα μορφή αυταρχισμού παρέχει καινούργιους τρόπους για τη διακυβέρνηση του κοινωνικού, της κοινωνίας (Lendvai-Bainton & Szelewa, 2020).

Το νεοφιλελεύθερο κράτος ελέγχου είναι σχεδιασμένο να λειτουργεί προληπτικά για την αποσόβηση αντιδράσεων των εργαζομένων και γενικότερα των υποτελών τάξεων, αλλά να λειτουργεί και κατασταλτικά στον βαθμό που η νομιμοποίηση των νεοφιλελεύθερων παρεμβάσεων δεν είναι αποτελεσματική. Οι ενισχυμένες πολιτικές πειθάρχησης συνδέονται με την κοινωνική κατασκευή μίας πολιτικής ανασφάλειας. Η κοινωνική πολιτική του νεοφιλελευθερισμού αποσκοπεί μεταξύ άλλων στην ενοχοποίηση, κανονικοποίηση και αναπαραγωγή της επισφάλειας, επειδή αυτή αξιοποιείται για την αύξηση της διαθεσιμότητας, της εμπορευσιμότητας και της υπακοής/πειθαρχίας των εργαζομένων.

«Η ανάγκη να διαμορφώσει, να πειθαρχήσει και να καταστήσει υπεύθυνα τα άτομα ως νεοφιλελεύθερα υποκείμενα μεταμορφώνεται στο καθήκον του κράτους να ελέγχει τον πληθυσμό για τους ίδιους σκοπούς» (Bloom, 2016). Η διασφάλιση της λειτουργίας σε ακραία μορφή του νόμου της αγοράς, όπως και η εγγύηση ότι η κοινωνία θα λειτουργεί με τους όρους της ανταγωνιστικής τάξης, έχουν την ίδια λογική ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης, όπως το κατεξοχήν δόγμα αστυνόμευσης για τον νόμο και την τάξη.

Η εκδοχή αυτή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου δεν συνιστά μία πρωτόγνωρη αλλαγή, αλλά τη συνέχιση και την όξυνση των παραδοσιακών χαρακτηριστικών της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης (Bruff, 2014). Οι στρατηγικές πειθάρχησης της εργασίας επενεργούν σε δύο εννοιολογικά διακριτά επίπεδα, αφενός, στη μείωση των εργατικών δικαιωμάτων και, αφετέρου, στον περιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παρότι στην πράξη εμφανίζονται μαζί, οι ίδιες στρατηγικές ελέγχου και πειθάρχησης της εργασίας μπορούν να αναλυθούν ως δύο διακριτές διαδικασίες. Μία διαδικασία πειθάρχησης της εργασίας γενικά, δηλαδή δομικής πειθάρχησης, και μία μορφή οργανωτικής πειθάρχησης της εργασίας, ιδίως μέσω της μείωσης του ρόλου της συλλογικής έκφρασης των εργαζομένων και κυρίως των συνδικάτων (Clua-Losada & Ribera-Almandoz, 2017). Η οργανωτική πειθάρχηση της εργασίας έγκειται κατά κύριο λόγο στη θεσμική και ουσιαστική αποδυνάμωση και παρακώλυση της λειτουργίας των οργανωμένων μορφών εκπροσώπησης της εργασίας.

Η δομική πειθάρχηση της εργασίας αναφέρεται σε διαδικασίες πρόσδεσης των εργαζομένων τόσο στο κράτος όσο και στον εργοδότη, καθώς επίσης σε διαδικασίες πρόσδεσης των εργαζομένων στην ευρύτερη λειτουργία των χρηματαγορών, την εμπορευματοποίηση της εργασίας και της κοινωνικής προστασίας, τη μετακίνηση ευθυνών στα άτομα για τα αποτελέσματα και τις επιπτώσεις της οικονομίας και των αγορών. Αυτή η λειτουργία της κοινωνικής πολιτικής συνδέεται ασφαλώς με την ανάπτυξη ενός αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού.

4. Τα νεοφιλελεύθερα θεμέλια της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αποκρυσταλλώνει με ιδιαίτερα εύγλωττο τρόπο τις αναδιατάξεις και τις αποχρώσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Άλλοτε με έμφαση στις διαστάσεις της διαφορετικότητας και της ποικιλομορφίας, όπως η εκφορά ενός αποπολιτικοποιημένου λόγου για τα ανθρώπινα δικαιώματα στις δεκαετίες του 1990 και του 2000, και άλλοτε με ιδιαίτερα αυταρχικό τρόπο, όπως οι πρακτικές δημοκρατικής εκτροπής της τελευταίας δεκαετίας των μνημονίων και της θανατοπολιτικής διαχείρισης του προσφυγικού, η οικονομοκεντρική οικοδόμηση της ΕΕ αποτέλεσε τον βηματοδότη των νεοφιλελεύθερων μεθοδεύσεων. Σε μεγάλο βαθμό, τελικά αποτέλεσε ένα όχημα ενίοτε συγκεκαλυμμένης και ενίοτε αποκάλυπτης ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής (Kourachanis, 2020).

Συγκεκριμένα, η κοινωνική πολιτική της ΕΕ την περίοδο 1990-2010 κατασκεύασε και προώθησε έναν λόγο βασισμένο στον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα και τη διαφορετικότητα, ο οποίος υπερτόνιζε αυτοαναφορικά τις αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ο λόγος αυτός συστηματικά αποκόπηκε από τις διαστάσεις προέλευσης και αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως η παράμετρος της κοινωνικής τάξης. Η εργαλειοποίηση διάφορων άλλων, εξίσου σημαντικών, πτυχών κοινωνικών διακρίσεων, όπως το φύλο, η φυλή και η θρησκεία, αποκομμένων από την ταξική τους διάσταση, κατέληξε στη διαμόρφωση του «δικαιώματος στη διαφορά» (Kourachanis, 2020). Το δικαίωμα στη διαφορά, προκρινόμενο σε ένα περιβάλλον νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, καταλήγει αναπόφευκτα σε δικαίωμα στην ανισότητα (Τσουκαλάς, 2010). Αξίζει, βέβαια, να τονιστεί ότι η

διαδικασία προβολής του αυτοαναφορικού σεβασμού στα ανθρώπινα δικαιώματα συντελέστηκε ταυτόχρονα με την υιοθέτηση και υλοποίηση πολιτικών ευτελισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως το δόγμα της επιλεκτικής μετανάστευσης (Καψάλης, 2018· Κουραχάνης, 2019) ή η πλήρης απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων (Κουζής & Καψάλης, 2020).

Οι νεοφιλελεύθερες μεθοδεύσεις της ΕΕ αποκαλύπτονται μέσα από την ανάδειξη της διάπλασης μιας αρχιτεκτονικής διακυβέρνησης με δεσμευτικότητα στην εκπλήρωση των πολιτικών αποφάσεων στο οικονομικό πεδίο και με προαιρετικότητα στο κοινωνικό (Kvist & Saari, 2007). Η επινόνηση ήπιων εργαλείων διακυβέρνησης (soft policy instruments) και η προαιρετικότητα υιοθέτησης των ευρωπαϊκών κατευθύνσεων από τα κράτη-μέλη, σε αντιδιαστολή με τις οικονομικά εναρμονισμένες πολιτικές, ναρκοθέτησαν εξ αρχής τις προοπτικές μιας ισότιμης κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ.

Η επικράτηση του θεωρητικού σχήματος του Προνοιακού Πλουραλισμού προωθήθηκε στο ευρωενωσιακό εγχείρημα ως συνταγή για τη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων, κοινωνική συνταγή που διαμόρφωσε μια διαρκή τάση συρρίκνωσης του κρατικού πυλώνα ευημερίας και ενδυνάμωσης εκείνων της κοινωνίας των πολιτών και της αγοράς (Ascoli & Ranci, 2002). Οι διαστάσεις αυτές έγιναν έντονα αντιληπτές, ήδη, από τη δεκαετία του 1990. Ωστόσο, οι δύο Στρατηγικές που υλοποιήθηκαν στις δεκαετίες του 2000 και του 2010 έθεσαν τις κοινωνικές πολιτικές των κρατών-μελών στις ράγες της νεοφιλελεύθερης κατεύθυνσης.

Στη Στρατηγική της Λισαβόνας (2000-2010) ο στόχος της οικονομικής ανάπτυξης διαπότισε το περιεχόμενο όλων των όψεών της. Ο επιχειρούμενος εξευρωπαϊσμός στην κοινωνική πολιτική διεύρυνε τα πεδία παρέμβασης συμπεριλαμβάνοντας τις πολιτικές απασχόλησης, κοινωνικής ένταξης, συντάξεων και υγείας. Μεταξύ άλλων, κύριοι άξονες για την επίτευξη του διακηρυκτικού στόχου μετάβασης σε ένα ενεργητικό κράτος ευημερίας θα ήταν η ανάπτυξη πολιτικών εκπαίδευσης και κατάρτισης προσανατολισμένων στις ανάγκες της αγοράς εργασίας, η ανάπτυξη ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης με βελτίωση της απασχολσιμότητας και προτεραιότητα στη διά βίου μάθηση (Φερώνας, 2013). Η εγκαθίδρυση των ενεργητικών κοινωνικών πολιτικών ανέδειξε στην πράξη τη λογική της επικράτησης της ατομικής ευθύνης, έναντι της συλλογικής. Παράλληλα, νομιμοποίησε τη διαδικασία αναδιάταξης του μείγματος ευημερίας ενθαρρύνοντας την όλο και μεγαλύτερη δραστηριοποίηση ΜΚΟ και επιχειρήσεων στο φάσμα των δράσεων της κοινωνικής πολιτικής (Natali, 2010).

Προς το τέλος της Στρατηγικής, οι επιπτώσεις και το πλαίσιο διαχείρισης της Μεγάλης Ύφεσης του 2008 δεν λειτούργησαν αποτρεπτικά στις παραπάνω κατευθύνσεις ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής. Αντίθετα, η οικονομική κρίση αξιοποιήθηκε ως όχημα νομιμοποίησης της αποδιάρθρωσης της κοινωνικής πολιτικής. Πρόκειται για μία δεύτερη, εντεινόμενη, φάση υπολειμματικοποίησης του κράτους ευημερίας που διαδέχθηκε τη μεθοδική, αλλά ηπιότερη, τριακονταετία

1980-2010. Πρόκειται, ακόμα, για μια προηγμένη φάση ιδιωτικοποιήσεων που συνυφαίνεται με πολιτικές σοκ (shock policies) στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας και σποραδικά φαινόμενα δημοκρατικής εκτροπής (Hoffmann-Lange, 2015).

Με αφορμή την κρίση, ο οικονομοκεντρικός χαρακτήρας της ΕΕ τέθηκε στις ράγες μίας ορντολιμπεραλιστικής κατεύθυνσης (Dale & El-Ehany, 2013), προωθώντας με μεγαλύτερη ένταση την προϋπάρχουσα οικονομική πολιτική. Αυτό συνέβη μέσω του «εξάπτυχου» (six pack) το 2011 για την τροποποίηση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, του Δημοσιονομικού Συμφώνου το 2012 και του «δίπτυχου» (two pack) το 2013 για την αξιολόγηση των εθνικών σχεδίων δημοσιονομικών προγραμμάτων. Διακηρυκτικός της στόχος ήταν η αποφυγή μη βιώσιμων δημόσιων οικονομικών. Έτσι, η απαίτηση ισοσκελισμένων προϋπολογισμών των κρατών-μελών, η ενεργοποίηση μηχανισμών του κράτους έκτακτης ανάγκης και οι εκτεταμένες περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες διαμορφώνουν το νέο κοινωνικο-οικονομικό τοπίο (Δημουλάς & Κουζής, 2018). Όλα αυτά τα νέα εργαλεία διακυβέρνησης συμβάλλουν στην ενίσχυση της δημοσιονομικής πειθάρχησης των κρατών-μελών, καθώς θέτουν αυστηρότερους κανόνες επιτήρησης και ελέγχου (de la Porte & Heins, 2015).

Ένα ακόμα γεγονός που επιβεβαιώνει τη σκλήρυνση της νεοφιλελεύθερης πολιτικής της ΕΕ είναι η επιβολή των μνημονίων με την εμπλοκή ακραιφνώς νεοφιλελεύθερων διεθνών οργανισμών, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Η υιοθέτησή τους αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση πολλαπλών στοχεύσεων, όπως ο περιορισμός των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και η επίτευξη πλεονασμάτων, η διασφάλιση της βιωσιμότητας του δημόσιου χρέους, η διάσωση και σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η τόνωση της ανταγωνιστικότητας των εθνικών οικονομιών και η επαναφορά στο πλαίσιο δημόσιου δανεισμού από τις παγκόσμιες αγορές. Η επιβολή τους σε κράτη-μέλη της ΕΕ, υπό την επιρροή μιας έντονα τενοκρατικής και αποπολιτικοποιημένης νοοτροπίας, είχε ως συνέπεια τη διαμόρφωση μίας εγγενούς αντίφασης: η εκτεταμένη αποδιάρθρωση της κοινωνικής πολιτικής εξελίχθηκε ταυτόχρονα με την επώδυνη όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων (Kourachanis, 2021).

Σε ένα περιβάλλον πρωτόγνωρης κοινωνικής κρίσης στη μεταπολεμική ευρωπαϊκή ιστορία, οι λύσεις που προκρίθηκαν κατέστησαν πρόδηλη την ένταση της ιδιωτικοποίησης και υπευθυνοποίησης της κοινωνικής πολιτικής. Η έννοια της κοινωνικής επένδυσης συνδυάστηκε με τη θεώρηση του Giddens (1998) σχετικά με το κράτος κοινωνικών επενδύσεων, όπου προτείνεται η μεταστροφή του κράτους σε επιχειρηματία. Οι δαπάνες διαθέτουν τη μορφή επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο διαμορφώνοντας έναν πολίτη ικανό να αντιμετωπίζει μόνος του τους κινδύνους που τον αφορούν (Giddens, 1998). Η έννοια της κοινωνικής καινοτομίας παραπέμπει στους νέους, «έξυπνους» τρόπους διευθέτησης των κοινωνικών αναγκών με επίκεντρο τη διαχείρισή τους από τις τοπικές κοινότητες, συχνά μέσω συμπράξεων με τον μη κυβερνητικό ή τον ιδιωτικό τομέα (Oosterlynck et al.,

2013). Η μεταπήδηση της καινοτομίας από το οικονομικό στο κοινωνικό πεδίο συμπύπτει με το φάσμα αλλαγών που καθιστούν το κράτος επιχειρηματία. Όλες αυτές οι εξελίξεις εκβάλλουν σε μία διαρκή διαδικασία υπολειμματικοποίησης του νεοφιλελεύθερου κράτους ευημερίας, η οποία συντελείται μέσω της ανα-εμπορευματοποίησης των κοινωνικών αγαθών.

Διόλου τυχαία, οι όροι *κοινωνική επένδυση* και *κοινωνική καινοτομία* εισήχθησαν στο λεξιλόγιο της κοινωνικής πολιτικής στο πλαίσιο της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020». Το πρόταγμα της ανάπτυξης εξακολούθησε να δεσπόζει, ενώ για την επίτευξή της εντάθηκε η ώθηση της κοινωνικής πολιτικής προς τη λογική της αγοράς και της υπευθυνοποίησης. Βασικό εργαλείο για την υλοποίηση της Στρατηγικής ορίστηκε το Πακέτο Κοινωνικής Επένδυσης (Social Investment Package), με κύριο σκοπό την επικέντρωση στις ατομικές δεξιότητες. Παράλληλα, στην «Ευρώπη 2020» κεντρικό ρόλο κατέχει η έννοια της κοινωνικής καινοτομίας, ενθαρρύνοντας μια σειρά συμπράξεων μεταξύ κράτους, κοινωνίας των πολιτών και αγοράς, μέσω της διεύρυνσης και ενίσχυσης της συμμετοχής των ενδιαφερόμενων μερών, αλλά και με τις δράσεις κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικής επιχειρηματικότητας (Kourachanis, 2020).

5. Η εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης ως πολιορκητικός κριός

Στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης των κρατών, η *κοινωνία της λιτότητας* (υπό την έννοια της μονιμοποίησης μέτρων εσωτερικής υποτίμησης στο πλαίσιο της κανονικοποίησης ενός καθεστώτος εξαίρεσης στην αγορά εργασίας) δεν αφορά μονάχα τη σφαίρα της οικονομίας, αλλά εμφανίζεται μάλλον σαν ένα ρεύμα σκέψης και ένα δομικό κοινωνικό φαινόμενο, του οποίου η συμβατότητα με τη δημοκρατία δεν είναι δεδομένη (Morel, 2019). Για την εγκαθίδρυση μίας τέτοιας κοινωνίας, η απορρύθμιση του εργατικού δικαίου αποτελεί καθοριστική προτεραιότητα. Με την εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης, διαρρηγνύεται η εγγενής συλλογική διάσταση του εργατικού δικαίου και κλονίζονται τα θεμέλιά του (Ferreira, 2017).

Αντλώντας έμπνευση από τον ρόλο της Τρόικας στην Πορτογαλία, στο πλαίσιο των μνημονιακών πολιτικών, ο Ferreira τονίζει τη θεωρητική διάσταση της εγκόλπωσης στο πεδίο της *πθικής* μιας (συν)ενοχής των εργαζόμενων τάξεων για το δημόσιο χρέος. Η ανάλυση αυτή παραπέμπει στην προαναφερθείσα έννοια της υπευθυνοποίησης (*responsibilization*) ως ειδική, αλλά κεντρική εκδοχή της. Αντιθέτως, το εργατικό δίκαιο λειτουργεί από τη φύση του σαν ένα εργαλείο απο-υπευθυνοποίησης (*de-responsibilization*) του ατόμου, συμβάλλοντας στην απενοχοποίηση του μισθωτού στην προσπάθειά του να αποδεσμευτεί από τη λογική της (κρατικής) αρωγής, ώστε να μπορεί να συμμετέχει ενεργά στις διαδικασίες της συλλογικής ευημερίας.

Η διαμόρφωση της νέας ηθικής της εργασίας σε συνθήκες παρατεταμένης λιτότητας στο πλαίσιο μιας μονιμοποιημένης, εντέλει, «κατάστασης εξαίρεσης» περνά κυρίως μέσα από την απορρύθμιση του δικαίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Ο εν λόγω θεσμός δεν είναι απλά ένας ακόμη υπο-κλάδος του εργατικού δικαίου. Εκτός από μία μήτρα παραγωγής εργατικών προστατευτικών κανόνων, η έννοια των συλλογικών διαπραγματεύσεων έχει την αφετηρία της στη θεωρία του δημοσίου δικαίου και εκφράζει το συλλογικό συμφέρον. Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων διαμορφώνει συλλογικές εργασιακές ταυτότητες που βασίζονται στην κοινή διεκδίκηση και την αλληλέγγυα προστασία. Όπως και άλλα δικαιώματα που προστατεύονται από το Σύνταγμα, τα δικαιώματα που απορρέουν από τη συλλογική διαπραγμάτευση είναι δημόσια υποκειμενικά δικαιώματα, από τη μία, και εγγυήσεις κοινωνικής συμπεριφοράς, από την άλλη (Στράνης, 2010). Στην εφαρμογή του ο θεσμός αυτός αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο προσαρμογής, που εμπνέει την εμπιστοσύνη ενάντια στην αβεβαιότητα και εγγυάται την ισότητα των ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών (Supriot, 2016).

Η αποκέντρωση της συλλογικής διαπραγμάτευσης, η δυνατότητα εξαίρεσης από την εφαρμογή της συλλογικής ρύθμισης και δι' αυτών η μείωση του ποσοστού κάλυψης των εργαζομένων από αυτή είναι το ενδιάμεσο στάδιο προς την πλήρη *εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης*. Η απορρύθμιση του οικείου συστήματος σε χώρες με παρατεταμένη λιτότητα (με ή χωρίς μνημόνια), όπως η Ισπανία, αναδεικνύεται το κυρίαρχο μέσο για την εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού μοντέλου εργασιακών σχέσεων που ανακρύπτει το μονομερές διευθυντικό δικαίωμα στη ρύθμιση της εργασίας σαν θεμελιώδη αρχή του «νέου» εργατικού δικαίου (Rocha, 2014).

Τα μνημόνια στις χώρες του Νότου αποτελούν τα μέσα πειθάρχησης του εργατικού δικαίου από τον αυταρχικό νεοφιλελευθερισμό, με συνέπεια αυτό που ο Πουλαντζάς (1973) περιγράφει ως αποτέλεσμα απομόνωσης (*isolation effect*). Η βίαιη αποκέντρωση της συλλογικής διαπραγμάτευσης και η απορρύθμιση εν γένει του συλλογικού εργατικού δικαίου (μαζί με τις ιδιωτικοποιήσεις) είναι τα κυρίαρχα μέσα για τη γενίκευση του φαινομένου της εξατομίκευσης των εργατικών κανόνων (Clua-Losada, 2017).

Η επιτάχυνση της κατάλυσης θεμελιωδών και συνταγματικά κατοχυρωμένων συλλογικών εργατικών δικαιωμάτων, όπως η απεργία και οι συν αυτώ δράσεις, εκεί που κατέστη ευχερέστερη, στον Νότο της Ευρώπης δηλαδή, εντάσσεται στη σαφή πολιτική επιδίωξη του *πειθαρχικού νεοφιλελευθερισμού* της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kennedy, 2018) για την προώθηση, συνολικότερα, μιας δομικής αυταρχικής αναπροσαρμογής του συνόλου της εργατικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Wigger, 2019). Στη βάση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων κάθε κράτους-μέλους, η «μετάφραση» αυτής της φιλοσοφίας στο περιβάλλον της πανδημίας ενδέχεται να λάβει πρωτόγνωρα αυταρχικές και μη δημοκρατικές διαστάσεις ακόμη και σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις *κοινωνιών λιτότητας*, όπως ιδίως η ελληνική (Καψάλης, 2021).

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Godin (2019), με την εξατομίκευση της εργασιακής σχέσης αποδυναμώνεται το στρατόπεδο της εργασίας και οδηγούνται οι εργαζόμενοι να προσχωρούν στην αντίληψη ότι η κατάστασή τους δεν θα μπορούσε να βελτιωθεί ούτε με την *πάλη* ούτε με τη *συνεργασία*, αλλά με την ένταξή τους στα συμφέροντα του κεφαλαίου. Η εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων διαλύει την ταξική και την επαγγελματική αλληλεγγύη και αποδυναμώνει τις κοινωνικές αντιστάσεις. Τελικά, μέσω αυτού του *αυταρχισμού της επιχείρησης* είναι που εμφανίζεται η *πολιτιστική νίκη* του νεοφιλελευθερισμού.

Ο πειθαρχικός νεοφιλελευθερισμός και ο αυταρχισμός της επιχείρησης προσπαθούν να εξασφαλίζουν ότι οι εργαζόμενοι, επί της ουσίας, δεν έχουν να συζητήσουν και να παλέψουν για ζητήματα ισότητας κοινωνικής δικαιοσύνης, για το κοινό καλό. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι έρχονται αντιμέτωποι με την πλήρη υποταγή σε μια επισφαλή αγορά εργασίας για να εξασφαλίσουν μέσω ατομικών διαδρομών ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης και να αποφύγουν την εξαθλίωση (Giroux, 2013). Αυτή η νέα μορφή νεοφιλελεύθερης εξουσίας, σύμφωνα με τον Giroux, δίνει προτεραιότητα στην εξουσία των επιχειρήσεων όσο και στην ικανότητα του ατόμου να αυτο-πειθαρχείται ευθυγραμμιζόμενο με τις αξίες του οικονομικού ανταγωνισμού και της αγοράς (Giroux, 2004). Οι κανόνες αυτο-πειθαρχίας επιβάλλουν ένα περιορισμένο περιεχόμενο στην ελευθερία ως «*επιλογή, αυτονομία, υπευθυνότητα και υποχρέωση για κάποιον να μεγιστοποιεί τη ζωή του σαν μια μορφή επιχείρησης*» (Rose, et al., 2006).

Όπως αναλύει ο Turner (2012), με τις νεοφιλελεύθερες στρατηγικές οι διάφορες μορφές της ιδιότητας του πολίτη (της *κοινωνικής ιδιότητας* συμπεριλαμβανομένης) συμπυκνώνονται σε ένα αγοραίο υπόδειγμα παθητικής ιδιότητας του πολίτη-καταναλωτή. Στις χώρες με απορρυθμισμένη οικονομία και αγορά εργασίας το αποτέλεσμα είναι η ανάδυση ενός α-πολιτικού, απομονωμένου και παθητικού τύπου ατόμου, του οποίου η συμμετοχή στο οικονομικό γίγνεσθαι της αγοράς μετατρέπεται σε *sine qua non* προϋπόθεση για την απόλαυση της ιδιότητας του πολίτη.

Η νεοφιλελεύθερη α-συλλογική κοινωνική κουλτούρα ως συνέπεια της εξατομίκευσης των εργασιακών σχέσεων απορρέει εξίσου και από μία ακόμη αμυντική –αλλά στην πράξη περαιτέρω αποδιαρθρωτική της αλληλεγγύης και της συλλογικότητας– αναδίπλωση των συνδικάτων και άλλων κοινωνικών δυνάμεων, κυρίως μέσα από αυτό που ο Jordan (2019) αποκαλεί εμπλοκή στη διαχείριση πολιτικών καταπίεσης των φτωχών πολιτών. Για το νέο πολιτικό σύστημα που χτίζει ο νεοφιλελευθερισμός εδώ και δεκαετίες, η διαίρεση της εργατικής τάξης, ο κατακερματισμός της κοινωνικής πολιτικής και η περιθωριοποίηση των «εκτός των τειχών» αποδεικνύονται κεντρικά χαρακτηριστικά του νέου κοινωνικο-πολιτικού προτύπου.

Οι συγκροτημένες δυνάμεις συλλογικής εκπροσώπησης της κοινωνίας, όχι μόνο δεν διείδαν ή δεν κατανόησαν εγκαίρως τον λανθάνοντα νεοφιλελευθερισμό στα του οίκου τους και στις καλές εποχές, αλλά αντιθέτως προσχώρησαν σε αυτόν σε περιόδους κρίσεων, αναπαρήγαγαν τη διαιρετική και κορπορατιστική λογική

του και συνέβαλαν στην απομόνωση και στην υπο-εκπροσώπηση των πλέον αδυνάτων. Τα συνδικάτα των εργαζομένων πάλεψαν ενάντια στην εκμετάλλευση στην εργασία, αλλά όχι ενάντια στις μορφές καταπίεσης μέσα στην εργασία, απογυμνώνοντας έτσι το περιεχόμενο και το νόημα της εργασίας από την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης (Supriot, 2021).

Εδώ και πολλά χρόνια, η καταπίεση των φτωχών στη βάση πολλαπλών διακρίσεων στην απασχόληση και στην κοινωνική προστασία δεν αφορά μόνο τους μετανάστες ή τις μειονότητες, αλλά έχει επεκταθεί οριζόντια και διακλαδικά στους νέους, τις γυναίκες, τους χαμηλής ειδίκευσης και τους επισφαλώς εργαζόμενους. Η επισφαλειοποίηση (precariousness) της εργασίας δεν είναι απλά μία από τις συνέπειες των οικονομικών πολιτικών στο πλαίσιο της λιτότητας. Για τον αυταρχικό νεοφιλελευθερισμό η ελαστικοποίηση της εργασίας εκτός από μία οικονομική αναγκαιότητα είναι πρώτα και κύρια μία ηθική επιταγή (Ferreira, 2017). Ταυτόχρονα δε και ένα μέσο εμπέδωσης μιας αυταρχικής κοινωνικής κουλτούρας ανοχής –και εμμέσως υποστήριξης– μιας πολιτικής δεσμών φτώχειας και ανελευθερίας σε βάρος μεγάλου αριθμού συμπολιτών/συναδέλφων (Lewis et al., 2014), κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά αλλοδαπών, οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να εργάζονται με όρους καταναγκαστικής εργασίας (Kapsalis, 2018).

Έτσι, δημόσιες και δήθεν ουδέτερες πολιτικές ανελεύθερης (unfree) και υπερ-επισφαλούς (hyper precarious) απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης σε βάρος των μεταναστών τόσο στον Νότο όσο και στον Βορρά της Ευρώπης (Floros & Jorgensen, 2020) γίνονται καλύτερα κατανοητές στο πλαίσιο ενός αυταρχικού και καταπιεστικού νεοφιλελευθερισμού στην απασχόληση που υλοποιείται ιστορικά (και) με γεωγραφικό πρόσημο (Heinsen et al., 2021). Με μια πιο προσεκτική ματιά, πράγματι, συμπεραίνεται (Καψάλης, 2020) ότι οι *γεωγραφίες εξαιρέσεως* δεν αφορούν μόνο το πεδίο των μεταναστεύσεων, εφόσον η θεσμική λειτουργία των «ζωνών» και των «συνόρων» οδηγεί σε μια ευρύτερη έννοια εδαφικοποίησης της κοινωνικής προστασίας και στην εισαγωγή λογικών *apartheid* σε όλο το εύρος της εργασίας και της κοινωνικής πολιτικής.

Η συνθήκη του μόνιμου εγκλωβισμού μεγάλου αριθμού πολιτών σε καθεστώς διαβίωσης και εργασίας με όρους φτώχειας διευκολύνει για τον νεοφιλελευθερισμό το πέρασμα από τη συλλογική και καθολική διευθέτηση των κοινωνικών κινδύνων σε μια προνοιακής φύσης κατηγοριοποιημένη και εξατομικευμένη ανακούφιση των συνεπειών της λιτότητας. Το κράτος ευημερίας του 21ου αιώνα (Lavinias, 2013) μεταφέρει προοδευτικά το επίκεντρο των παρεμβάσεων του από την επιχείρηση (εργασιακή σχέση) στο νοικοκυριό (οικογενειακό εισόδημα) και από την αλληλέγγυα διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων στη φιλανθρωπική κρατική στήριξη. Αυτή η μετατόπιση, προτάσσει τους στόχους της βέλτιστης αξιοποίησης του «ανθρώπινου κεφαλαίου» με αποκλειστική ευθύνη του υποκειμένου, ενώ τα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων δίνουν τη θέση τους σε κάθε είδους παροχές προς «ευπαθείς» ομάδες του πληθυσμού.

6. Η αποσύνδεση του σύγχρονου κοινωνικού κράτους από την εργασία και η διαχείριση της ακραίας φτώχειας ως κανονικότητα

Η μετάβαση από το Κεϋνσιανό στο νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας συνυφάνθηκε και με τον αξιακό αναπροσανατολισμό από την αντιμετώπιση της φτώχειας στη διαχείριση της ακραίας φτώχειας (Paratheodorou, 2014). Η επαναφορά της ατομικής ευθύνης για την κοινωνική κατάσταση των πολιτών νομιμοποίησε τις εκτεταμένες περικοπές του κοινωνικού κράτους την τριακονταετία 1980-2010 παράγοντας φαινόμενα ακραίας περιθωριοποίησης (βλ. τη σχετική επιστημονική συζήτηση περί *underclass*). Η υιοθέτηση διχοτομικών σχημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, ευνόμησε την εξάντληση των παρεμβάσεων σε ζητήματα ακραίας φτώχειας, εφόσον οι «εντός των τειχών» εκλαμβάνονται ως ένα ενιαίο και συνεκτικό σώμα, παραγνωρίζοντας τις σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες που εμπεριέχονται εντός αυτού (Levitas, 1996).

Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 επεξέτεινε πολύπλευρα τη φιλοσοφία αυτής της παρέμβασης. Αφενός, η έννοια της ατομικής ευθύνης για την κοινωνική κατάσταση των ακραία φτωχών ομάδων καθιερώθηκε ως το κυρίαρχο αφήγημα (Lister, 2011). Αφετέρου, η διαμόρφωση συνθηκών κατεπίγοντος και η υιοθέτηση των πολιτικών λιτότητας οδήγησαν σε εκτεταμένη και βίαιη υπολειμματικοποίηση του συστήματος κοινωνικής προστασίας με μια διττή συνέπεια: τη συρρίκνωση του δικτυού ασφαλείας κάτω από τα όρια της φτώχειας και την εκτεταμένη αποκρατικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής με τη διαρκή ανάθεση ολοένα και μεγαλύτερων κοινωνικών αρμοδιοτήτων στην κοινωνία των πολιτών και τον ιδιωτικό τομέα (Kourachanis, 2020). Αυτή η διαδικασία αναπροσαρμογής προς μία κατασταλτικού τύπου κοινωνική πολιτική, ενίοτε, διανθίζεται και από αυταρχικοποιημένες πρακτικές, όπως για παράδειγμα το πρόταγμα της ασφαλειοποίησης (*securitization*). Τέτοιου τύπου σχήματα κατασκευάζουν την κατάλληλη επιχειρηματολογία για την αιτιολόγηση της αντι-κοινωνικής διαχείρισης.

Οι εξελίξεις αυτές συνοδεύονται από την εγκατάλειψη αξιώσεων που απορρέουν από τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων και διαποτίζονται με αυξανόμενο ρυθμό από ένα πλαίσιο φιλανθρωπικής διαχείρισης. Στο πλαίσιο αυτό, η παρουσία βιοπολιτικών πρακτικών γίνεται έντονα αντιληπτή. Στη νέα θεματολογία της κοινωνικής πολιτικής προτιμώνται οι παροχές σε είδος για τη διαχείριση της ακραίας αποστέρησης.

Οι παροχές βασικής υλικής συνδρομής επανεμφανίζονται, ως στοιχειώδης συνθήκη για την αποτροπή μαζικών θανάτων των πολλαπλασιαζόμενων ακραία φτωχών. Παράλληλα, συνοδεύονται από την αναβίωση κατασταλτικών θεσμών, όπως οι υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης (Wacquant, 2009) και τα στρατόπεδα συγκέ-

ντρωσης προσφύγων. Τα κουπόνια τροφίμων, τα κοινωνικά συσσίτια, η παροχή ειδών πρώτης ανάγκης, αντί των πολιτικών στήριξης του εισοδήματος και κοινωνικής ενσωμάτωσης επανεμφανίζονται ως κυρίαρχες κοινωνικές πολιτικές για τους ακραία φτωχούς στον καιρό της κρίσης (Perry et al., 2014). Τέτοιου είδους πρακτικές έλαβαν εκτεταμένη εφαρμογή και στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία. Κέντρα ημερήσιας φροντίδας αστέγων, υπνωτήρια, κοινωνικά συσσίτια, καταυλισμοί στέγασης αιτούντων άσυλο και προσφύγων αποτέλεσαν τα βασικά εργαλεία διαχείρισης της ακραίας φτώχειας σε ένα μείγμα που συνδυάζει την καταστολή με τη φιλανθρωπία και τον ρόλο των ΜΚΟ να δεσπόζει στην υλοποίηση αυτών των κατευθύνσεων (Κουραχάνης, 2017· Κουραχάνης, 2019).

Η εμπειρία ήδη από τη δεκαετία του 1980 για τον τρόπο που διεθνείς οργανισμοί (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα κ.λπ.) αλλάζουν στάση και προωθούν τα Προγράμματα για την υπό Προϋποθέσεις Μεταφορά Ρευστού (Conditional Cash Transfer) στις αναπτυσσόμενες χώρες –στη Λατινική Αμερική αρχικά και στην Ασία και την Αφρική εν συνεχεία– καταδεικνύει μέσα από μια πολύ πλούσια σχετική βιβλιογραφία τις διαδικασίες μετάβασης από το Social Welfare στον τιμωρητικό εργασιακό καταναγκασμό (workfare) ως προτεραιότητα του *αυταρχικού κρατισμού*, όπως αυτός αναδύεται μέσα από τα ερείπια του κράτους πρόνοιας (Bruff, 2014). Η μη επίτευξη των όρων-στόχων που τίθενται στο πλαίσιο των αντίστοιχων προγραμμάτων, στην καλύτερη περίπτωση, συνεπάγεται την επιστροφή των χρημάτων, εάν όχι και την αποστέρηση της απόλαυσης μέρους ή του συνόλου άλλων επιδομάτων που δικαιούνται εξ άλλης αιτίας τα μέλη του νοικοκυριού (Lavinias, 2013).

Μία από τις θεμελιώδεις λειτουργίες αυτών των προγραμμάτων είναι η περαιτέρω αποσύνδεση της κοινωνικής πολιτικής από την αναβάθμιση της προστασίας που απορρέει από την τυπική ή και την επίσημη απασχόληση. Αντιθέτως, μέσω των προγραμμάτων αυτών διευκολύνεται η εμπέδωση μίας λογικής παρηγορητικού δικτύου ασφαλείας με χαρακτηριστικά πατερναλιστικής φύσης και φιλανθρωπίας. Όχι σπάνια, το δίκτυο αυτό δύναται ακόμη και να παρεμποδίζει την πρόσβαση στην πλήρη εργασία, ιδίως για τις γυναίκες επωφελούμενες (Heintz & Razavi, 2012).

Σε πολλές χώρες εφαρμογής αντίστοιχων πολιτικών, μολονότι ως άμεση θετική επίδραση καταγράφεται η ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των φτωχών γυναικών, σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα το αποτέλεσμα είναι συχνά μια εντατικοποίηση των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στη συμφιλίωση της μη αμειβόμενης αναπαραγωγικής εργασίας με την οικονομική ενίσχυση των μέσων διαβίωσης του νοικοκυριού (Chant, 2014). Παρά τη, σε πρώτη φάση, ραγδαία μείωση της φτώχειας και των ανισοτήτων, στην πορεία των ετών τα προγράμματα κοινωνικής αρωγής (π.χ. προγράμματα μεταφοράς ρευστού σε τέκνα ανεπίσημα εργαζομένων ή ανέργων χωρίς πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας και υγείας), σε συνάρτηση με τη διατήρηση του εύρους της ανεπίσημης απασχόλησης και της απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, έχουν τελικά περιορισμένες ευεργετικές συνέπειες σε ό,τι αφορά τη βελτίωση της κοινωνικής προστασίας και των ει-

σοδημάτων ή την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων στο σύνολο των νοικοκυριών (Poy & Sepulveda, 2018).

Και αν αυτού του είδους οι πολιτικές δίνουν αρχικά την εντύπωση ότι αφορούν κυρίως τη Λατινική Αμερική ή μόνο αναπτυσσόμενες χώρες, ο πυρήνας της φιλοσοφίας τους απαντά ήδη σε αρκετές χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου επίσης εδραιώνεται και ενισχύεται το φαινόμενο της φτώχειας, όπως σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Ουγγαρία, Βουλγαρία, Ρουμανία κ.λπ.) ή ακόμη και σε χώρες όπως η Αυστρία, το Βέλγιο ή η Φινλανδία. Σε σχέση με ό,τι ισχύει στις υπόλοιπες περιοχές του πλανήτη, τα προγράμματα αυτά στην Ευρώπη έχουν πολύ ανεπτυγμένο το πειθαρχικό σκέλος σε περιπτώσεις μη επίτευξης των στόχων από τους επωφελούμενους, κατά κανόνα δεν αξιολογούνται συστηματικά από τα κράτη σε βάθος χρόνου, ενώ αφορούν κυρίως την ενίσχυση παιδιών από φτωχές οικογένειες με άξονα είτε προ- και μετα-γεννητικές ιατρικές εξετάσεις είτε τη σχολική υποχρεωτική και μη φοίτηση (Medgyesi, 2016· ΤÁRKI, 2014).

Ωστόσο, αντίστοιχες επιλογές που επικεντρώνονται στη διευθέτηση της ακραίας φτώχειας ενδέχεται να επιτελούν και μία άλλη, παρεπόμενη, λειτουργία ήδη ορατή σε περιπτώσεις ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών, όπως ιδίως η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Κροατία, στις λεγόμενες και *ανελεύθερες δημοκρατίες* (illiberal democracies) ακόμη και στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Stubbs & Lendvai-Bainton, 2019· Bainton & Szelewa, 2019). Η προτεραιότητα της «δημογραφικής ανανέωσης» του εθνικού πληθυσμού μπορεί να μετουσιώνεται σε προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης-κίνητρα για την παραμονή των μπτέρων στο σπίτι για την ανατροφή των παιδιών (περιοχή Ζάγκρεμπ, Κροατία). Αντίστοιχα, η γενναία κρατική χρηματοδότηση «οικογενειακών σπουδών» στο πλαίσιο νέων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων με έντονη θρησκευτική επιρροή στην Ουγγαρία αποβλέπει εμμέσως στην υπονόμηση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων των γυναικών. Στην Πολωνία, με τις ευλογίες της εκκλησίας, η παροχή χρηματικών ενισχύσεων για τη μη διακοπή της κύησης (στις περιπτώσεις που λόγοι υγείας κατ' εξαίρεση θα το επέτρεπαν νομικά) συνδυάζεται με δράσεις «επένδυσης στα παιδιά», δηλαδή με προγράμματα κοινωνικής στήριξης οικογενειών υπό την προϋπόθεση της γέννησης επιπλέον τέκνων.

Έτσι, η έμφαση στην έμφυλη και οικογενειακή-αναπαραγωγική διάσταση κατά τον σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής διευκολύνει την αυταρχικοποίηση του νεοφιλελευθερισμού σε πολιτικό επίπεδο για την επιδίωξη της εν γένει προέλασης της πατριαρχίας και του εκκλησιαστικού αντιφεμινισμού και σοβινισμού. Κάτι ανάλογο συμβαίνει –όχι μόνο στις προαναφερθείσες χώρες– μέσα και από την υλοποίηση ακραία συντηρητικών προταγμάτων, όπως του εθνικισμού και της ξενοφοβίας με πρωτοβουλίες που εδράζονται ευθέως στην «εθνική προτίμηση». Η στροφή ακραίων συντηρητικών και ξενοφοβικών κομμάτων σε όλη την Ευρώπη, από τις παραδοσιακές αντι-κοινωνικές θέσεις τους προς τα προτάγματα κοινωνικής πολιτικής με βάση την εθνική *καθαρότητα* ή τις *οικογενειακές αξίες* της εκκλησίας, μετουσιώνονται συχνά σε αντίστοιχες κρατικές πολιτικές επιλογές.

Στην Ελλάδα, οι ευάλωτες ομάδες, οι νέοι, οι γυναίκες και οι μετανάστες εξακολουθούν να βρίσκονται στο στόχαστρο αντίστοιχων υπερσυντηρητικών λογικών με άκρως επιβαρυντικές ενδείξεις στο περιβάλλον της πανδημίας. Το 2019, η πρώην Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων, ενώ στο περιβάλλον της δεύτερης πανδημίας και στο πλαίσιο του ανασχηματισμού του Ιανουαρίου 2021 μετονομάζεται εκ νέου σε Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων. Όπως επισημαίνεται από το Δίκτυο Επιτροπών Ισότητας των Φύλων στα ΑΕΙ, είναι προφανές ότι η πρόταξη από την κυβέρνηση της δημογραφικής και της οικογενειακής πολιτικής ως προτεραιοτήτων παραπέμπει σε μια αντίληψη περιορισμού των γυναικών στον χώρο του ιδιωτικού και στον ρόλο της μητρότητας, η οποία αντιβαίνει τις διεκδικήσεις των γυναικών από τον προηγούμενο αιώνα και εντέλει συγκρούεται με τον στόχο της ισότητας των φύλων.

Στις αρχές του 2020, σε ομιλία του στη Βουλή, ο υπουργός Εργασίας δικαιολογεί με όρους εθνικής προτίμησης την τιμωρητική φιλοσοφία συγκεκριμένης διάταξης του Νόμου 4387/2016 για τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των μεταναστών εργαζομένων, σύμφωνα με την οποία το ποσό της εθνικής σύνταξης μειώνεται σε ποσοστό ανάλογο της αδυναμίας απόδειξης διαμονής στη χώρα μέσω αποκλειστικά της επίδειξης του οικείου νομιμοποιητικού τίτλου (Βουλή των Ελλήνων, 13/02/2020). Μολονότι ήδη ο Συνήγορος του Πολίτη έχει αποφανθεί αρνητικά για τη νομιμότητα αυτής της διάταξης, η επίμονη επίκληση του επιχειρήματος ότι «οι Έλληνες φορολογούμενοι δεν μπορεί από τον ιδρώτα τους να πληρώνουν τις συντάξεις των κατατρεγμένων όλου του κόσμου» είναι ενδεικτική της αξιοποίησης συντηρητικών απορρυθμίσεων της κοινωνικής πολιτικής για τη δικαιολόγηση και την εδραίωση γενικότερα ενός θεσμικού ρατσισμού σε πολιτικό επίπεδο σε βάρος εν γένει των αλλοδαπών εργαζομένων.

Συνοψίζοντας, η υιοθέτηση από την πλευρά του νεοφιλελευθερισμού των αυταρχικών, συντηρητικών και εθνικιστικών ιδεολογικο-πολιτικών προταγμάτων διευκολύνει την εμπέδωση ενός νέου τρόπου συνολικής διακυβέρνησης των υποτελών τάξεων με δύο απολήξεις: (α) την ολοκλήρωση της νεοφιλελεύθερης υπερίσχυσης του κεφαλαίου σε βάρος της εργασίας, και (β) τη δημιουργία μιας παρακαταθήκης για τη μελλοντική υπέρβαση των επικείμενων κρίσεων του νεοφιλελευθερισμού σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (κλιματική αλλαγή, πανδημίες, κοινωνία-εργασία, οικονομία, ασφάλεια). Ο νεοφιλελευθερισμός, μολονότι επελαύνων, βρίσκεται μάλλον σε κρίση, ενόσω ο καπιταλισμός εισέρχεται στην πιο βαθιά κρίση της ιστορίας του (Σεφεριάδης, 2020). Κατά συνέπεια, οι συνταγές λιτότητας που πρόσφατα κυριάρχησαν δεν είναι δυνατόν να υποστηρίζεται πειστικά ότι ήταν αποτελεσματικές, αλλά, αντιθέτως, καθίσταται ολοένα και περισσότερο κοινός τόπος ότι αποτελούν οι ίδιες πηγές εμφάθυνσης των κρίσεων (Bruff, 2014).

Συνακόλουθα, την περίοδο της τρέχουσας κρίσης πανδημίας Covid-19 εγκαινιάζεται μία νέα φάση εντατικοποίησης των πρακτικών αυταρχισμού και υπευθυνο-

ποίησης. Στην παρούσα φάση, η φιλοσοφία έκτακτης ανάγκης που εφαρμόστηκε για τους ακραία φτωχούς την τελευταία δεκαετία γενικεύεται ως κυρίαρχη πολιτική κατεύθυνση για όλο τον πληθυσμό. Η λογική της αυτοπροστασίας, της ατομικής ευθύνης και της παραμονής στο σπίτι υποδηλώνει ότι η κύρια μέριμνα του κράτους είναι η παροχή συμβουλευτικών υγειονομικών οδηγιών. Η ενεργοποίηση του Εθνικού Συστήματος Υγείας συντελείται μόνο για τα επείγοντα περιστατικά, όπου και όταν η ανθρώπινη ζωή βρίσκεται σε κίνδυνο.

Το κεντρικό επικοινωνιακό σύνθημα «Μένουμε Σπίτι» υποδηλώνει, επίσης, ότι μέριμνα για την παροχή συμβουλών υγειονομικής προστασίας από τις κρατικές αρχές υφίσταται αποκλειστικά για όσους έχουν πρόσβαση στη στεγαστική προστασία. Η λογική του «Μένουμε Σπίτι» καταμαρτυρεί με έμμεσο τρόπο ότι μία σειρά ακραία φτωχών πληθυσμιακών ομάδων, που αποκλείονται από την πρόσβαση σε αξιοπρεπείς στεγαστικές συνθήκες, δεν συμπεριλαμβάνονται στους αποδέκτες των μέτρων προστασίας, κυρίως γιατί δεν έχουν δυνατότητα να προστατευτούν από μόνες τους. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι η προστασία της ζωής εκείνων που δεν έχουν σπίτι είναι εκτός των προτεραιοτήτων της κοινωνικής πολιτικής της πανδημίας. Κάτι τέτοιο, σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης ολόκληρης της κοινωνίας, θεωρείται πολυτέλεια. Απλούστερα, είναι πολιτική επιλογή ότι ένα κομμάτι των ακραία φτωχών θα θυσιαστεί, εφόσον δεν έχει τη δυνατότητα να τα καταφέρει μόνο του.

7. Εν κατακλείδι: Αμφίδρομες όψεις του νέου κοινωνικού μοντέλου στο πλαίσιο της ατομικής ευθύνης και του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού

Αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου ήταν η εξέταση της ανάδυσης πτυχών μιας ιδιαίτερης εκδοχής νεοφιλελευθερισμού, αυτής του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού, και κυρίως η επίδρασή του στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Για τον σκοπό αυτό, επιχειρήθηκε να αναδειχθούν οι υπόρρητες επιδιώξεις της επικράτησης της ατομικής ευθύνης και της ιδιωτικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής, καθώς και το εννοιολογικό περιεχόμενο και τα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού. Πεδίο μελέτης αυτών των μετατοπίσεων αποτέλεσε η επεξεργασία των επιπτώσεών τους στις κοινωνικές παρεμβάσεις σε συνθήκες πανδημικής κρίσης.

Η εμβάθυνση της πόλωσης στην αγορά εργασίας συνοδεύεται και από την προϊούσα πόλωση στο κοινωνικό κράτος (Πετμεζίδου, 2021). Η απορρύθμιση της κοινωνικής πολιτικής λειτουργεί, εντέλει, ως στόχος και ως μέσο ενός αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού. Η επιτάχυνση των νεοφιλελεύθερων απορρυθμίσεων στα πεδία των εργασιακών σχέσεων και της κοινωνικής προστασίας την τελευταία δεκαετία εμπεριέχει σαφή στόχο μετατόπισης του βάρους των δυσμενών συνεπειών της κρίσης από

το κράτος και το κεφάλαιο προς τον κόσμο της (μισθωτής) εργασίας, αλλά και από τη συλλογικότητα στο άτομο.

Παράλληλα, η λογική του καταναγκαστικού εγκλεισμού και της στεγαστικής αυτοπροστασίας υποδηλώνει με τον πιο emphaticό τρόπο ότι αποδέκτες των παρεμβάσεων για την πανδημική διαχείριση είναι μόνο όσοι μπορούν να διαθέτουν οικονομικά προσιτή κατοικία και αυτάρκη κάλυψη των κοινωνικών αναγκών τους. Άρα, είναι συνειδητή επιλογή της δημόσιας πολιτικής η έκθεση ενός σημαντικού μέρους των ακραία φτωχών ομάδων (άστεγοι, άποροι, πρόσφυγες, Ρομά, εξαρτημένοι από ουσίες, ψυχικά νοσούντες κ.ά.) σε έναν σοβαρό υγειονομικό κίνδυνο και, κατ' επέκταση, σε απειλή μιας ήδη απειλούμενης από τον θάνατο ζωής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Δημουλάς, Κ. & Κουζής, Γ. (2018). Εισαγωγή, στο Κ. Δημουλάς & Γ. Κουζής (επιμ.), *Κρίση και Κοινωνική Πολιτική. Αδιέξοδα και Λύσεις*. Αθήνα: Τόπος.
- Καψάλης, Α. (2018). *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα. Εργασιακές Σχέσεις και Μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*. Αθήνα: Τόπος.
- Κουζής, Γ. & Καψάλης, Α. (2020). *Οι εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο του τρίτου μνημονίου: Τα επίμαχα πεδία της διαπραγμάτευσης με τους δανειστές και το ευρωπαϊκό περιβάλλον*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Klein, N. (2010). *Το δόγμα του σοκ*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Κουραχάνης, Ν. (2017). *Κοινωνικές Πολιτικές Στέγασης. Η Ελληνική Υπολειμματική Προσέγγιση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κουραχάνης, Ν. (2019). *Πολιτικές Στέγασης Προσφύγων. Προς την Κοινωνική Ενσωμάτωση ή την Προνοιακή Εξάρτηση*; Αθήνα: Τόπος.
- Πετμεζίδου, Μ. (2021). Η Πανδημία και το Μέλλον του Κοινωνικού Κράτους, στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (επιμ.), *Πανδημία COVID-19 και οι Σύγχρονες Απειλές στη Δημόσια Υγεία*. Αθήνα: Τόπος.
- Πουλαντζάς, Ν. (2001). *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Αθήνα: Σύγχρονη Σκέψη, Θεμέλιο.
- Σεφερειάδης, Σ. (2020). *Η ανάδυση του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού*. Κουτί της Πανδώρας, <https://www.koutipandoras.gr/article/i-anadysi-toy-aytarhikoy-neofileleytherismoy>.
- Στράνης, Δ. (2010). *Το δημόσιο δίκαιο στο εργατικό δίκαιο του 21ου αιώνα: ιδιωτικό ή και δημόσιο δίκαιο*; Αθήνα: Σάκκουλα.
- Συνήγορος του Πολίτη (2020). *Ετη προηγούμενης διαμονής ως προϋπόθεση για την θεμελίωση δικαιώματος και τον υπολογισμό της εθνικής σύνταξης (άρθρο 7 ν. 4387/2016) και του επιδόματος κοινωνικής αλληλεγγύης ανασφάλιστου υπερήλικα (άρθρο 93 ν. 4387/2016)*, Επιστολή, 21/01/2020. Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ. (2010). *Η Επινόηση της Ετερότητας. «Ταυτότητες» και «Διαφορές» στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Φερώνας, Α. (2013). *Ο Εξευρωπαϊσμός της Κοινωνικής Πολιτικής. Θεωρητικό Πλαίσιο, Μεθοδολογικά Προβλήματα και η Ελληνική Εμπειρία*. Αθήνα: Διόνικος.
- Foucault, M. (2008). *Η γέννηση της βιοπολιτικής*. Αθήνα: Πλέθρον.

Ξενόγλωσσον

- Ascoli, U. & Ranci, C. (eds). *Dilemmas of the Welfare Mix. The New Structure of Welfare in an Era of Privatization*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. & Tipton, S.M. (1985). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Biebricher, T. (2020). Neoliberalism and Authoritarianism, *Global Perspectives*, 1(1): 11872.
- Bloom, P. (2016). *Authoritarian capitalism in the age of globalization*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Briggs, D., Ellis, A., Lloyd, A. & Telford, L. (2020). New Hope or Old Futures in Disguise? Neoliberalism, the Covid-19 Pandemic and the Possibility for Social Change, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(9/10): 831-848.
- Brown, B.J. & Baker, S. (2012). *Responsible Citizens. Individuals, Health and Policy under Neoliberalism*. London: Anthem Press.
- Brown, W. (2018). Authoritarian freedom in twenty-first century 'democracies, in W. Brown, P. Gordon & M. Pensky (eds), *Authoritarianism: Three Inquiries in Critical Theory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Brucan, S. (1992). *Democracy at odds with the market in post-communist societies*, in M. Keren & G. Ofer (eds), *Trials of Transition: Economic Reform in the Former Soviet Bloc*. Boulder, CO: Westview Press.
- Bruff, I. (2014). The rise of authoritarian neoliberalism, *Rethinking Marxism*, 26(1): 113-129.
- Burchell, G. (1996). Liberal Government and Techniques of the Self, in A. Barry, T. Osborne & N. Rose (eds), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cahill, D. (2014). *The End of Laissez-Faire*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Chant, S. (2014). Exploring the “feminisation of poverty” in relation to women’s work and home-based enterprise in slums of the Global South, *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 6(3): 296-316.
- Clua-Losada, M. & Ribera-Almandoz, O. (2017). Authoritarian neoliberalism and the disciplining of labour, in C.B. Tansel (ed.), *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*. London: Rowman and Littlefield.
- Dale, G. & El-Enany, N. (2013). The limits of social Europe: EU law and the Ordoliberal agenda, *German Law Journal*, 14(5): 613-649.
- de la Porte, C. & Heins, E. (eds) (2015). *The Sovereign Debt Crisis, the EU and Welfare State Reform*. Basingstoke: Palgrave.
- Ervik, R. & Kildal, N. (2015). From Collective to Individual Responsibility? Changing Problem Definitions of the Welfare State, in R. Ervik, N. Kildal & E. Nilssen (eds), *New Contractualism in European Welfare State Policies*. London and New York: Routledge.
- Ferreira, A.J. (2017). *La société d'austérité: l'avènement du droit d'exception*. Droit et Société, Série Sociologie, Paris: LGDJ.
- Floros, K. & Jorgensen, M.B. (2020). Tracing the future of migrants’ labour relations. Experiences of institutionalized migrant precarity in Denmark and Greece, *Political Geography Journal*, 77: 102-120.
- Foucault, M. (1991). Governmentality, in G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Fukuyama, F. (1989). The end of history?, *The National Interest*, 16: 3-18.
- Giannone, D. (2015). Suspending democracy? The governance of the EU’s political and economic crisis as a process of neoliberal restructuring, in K. Demetriou (ed.), *The European Union in Crisis*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Giroux, H.A. (2004). *The Terror of Neoliberalism: Authoritarianism and the Eclipse of Democracy*. Colorado: Paradigm Publisher.

- Giroux, H.A. (2013). Neoliberalism's war against teachers in dark times, *Cultural Studies? Critical Methodologies*, 13(6): 458-468.
- Giroux, H. (2015). *Dangerous thinking in the age of the new authoritarianism*. London: Routledge.
- Godin, R. (2019). *La guerre sociale en France : aux sources économiques de la démocratie autoritaire*. Paris: la Découverte.
- Gualmini, E. & Schmidt, V.A. (2013). State transformation in Italy and France: Technocratic versus political leadership on the road from non-liberalism to neo-liberalism, in V.A. Schmidt & M. Thatcher (eds), *Resilient Liberalism in Europe's Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heinsen, J., Jorgensen, M.B. & Jorgensen, M.O. (eds) (2021). *Coercive geographies: Historicizing mobility, labor and confinement*. Leiden: Brill.
- Heintz, J. & Razavi, S. (2012). *Social Policy and Employment: Rebuilding the Connections*. UNSISD, Policy Brief, 17, December 2020, Geneva.
- Hoffmann-Lange, U. (2015). The Impact of the Great Recession on Support for Democracy, *Taiwan Journal of Democracy*, 11(1): 53-78.
- Hviden, B. & Takle, M. (2017). Concept paper for Activating Social Citizenship. Report, SOLIDUS Project, Deliverable 4.1, HORIZON 2020.
- Jordan, B. (2019). Authoritarianism and Social Policy, *Social Policy and Society*, pp. 1-12. Doi: <https://doi.org/10.1017/S1474746419000411>
- Kapsalis, A. (2018). The development of Greek migration policy and the invention of “para-legality” in labour relations of immigrants, *Κοινωνική Πολιτική*, 9: 67-87.
- Kim, S. (2009). Individualism and Collectivism: Implications for Women, *Pastoral Psychology*, 58: 563-578.
- Kourachanis, N. (2020). *Citizenship and Social Policy. From Postwar Development to Permanent Crisis*. London: Palgrave Macmillan.
- Kourachanis, N. (2021). The Evolution of the Social Security System in Greece, in M. Zakowska & D. Domalewska (eds), *Balkans - Social Security. Experience, Challenges, Perspectives*. Leiden: Brill Publications, pp. 193-218.
- Krastev, I. & Holmes, S. (2019). *The light that failed. A reckoning*. Colchester: Allen Lane.
- Kvist, J. & Saari, J. (eds) (2007). *The Europeanisation of Social Protection*. Bristol: The Policy Press.
- Kymlicka, W. & Norman, W. (1994). Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory, *Ethics*, 104(2): 352-381.
- Lavinas, L. (2013). 21st Century Welfare, *New Left Review*, 84: 5-40.
- Lendvai-Bainton, N. & Szelewa, D. (2020). Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland, *Social Policy Administration*, pp. 1-14. <https://doi.org/10.1111/spol.12642>
- Levitas, R. (1996). The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony, *Critical Social Policy*, 16(46): 5-20.
- Levitas, R. (1998). *The Inclusive Society? Social Exclusion and the New Labour*. London: Palgrave Macmillan.
- Lewis, H., Dwyer, P., Hodkinson, S. & Waite, L. (2015). Hyper-precarious lives: Migrants, work and forced labour in the Global North, *Progress in Human Geography*, 39(5): 580-600.
- Lister, R. (2011). The Age of Responsibility: Social Policy and Citizenship in the Early 21st Century, *Social Policy Review*, 23: 63-84.
- Morel, B. (2019). Etat social d'exception: repenser le rôle du droit face à l'austérité, *Droit et Société*, 101: 195-203.
- Murray, C. (1984). *Loosing Ground*. New York: Basic Books.
- Natali, D. (2010). *The Lisbon Strategy, Europe 2020 and the Crisis in Between*. European Social Observatory No. 4, Brussels.

- Navarro, V. (2020). The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic, *International Journal of Health Services*, 0(0): 1-5.
- Oosterlynck, S.Y., Kazepov, A., Novy, P., Cools, E., Barberis Wukovitsch F., Sarius, T. & Leubolt, B. (2013). The Butterfly and the Elephant: Local Social Innovation, the Welfare State and New Poverty Dynamics. IMPROVE Discussion Paper 13(03). Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.
- Papatheodorou, C. (2014). Economic Crisis, Poverty and Deprivation in Greece. The Impact of Neoliberal Remedies, in S. Mavroudeas (ed.), *Greek Capitalism in Crisis: Marxist Analyses*. London: Routledge.
- Perry, J., Williams, M., Sefton, T. & Haddad, M. (2014). *Emergency Use Only: Understanding and Reducing the Use of Food Banks in the UK*. London: Child Poverty Action Group.
- Pickel, A. (1993). Authoritarianism or democracy? Marketization as a political problem, *Policy Sciences*, 26: 139-163.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Boston: Harvard University Press.
- Poy, S. & Sepulveda, L. (2018). *Inequality and Poverty Reduction and the Limits of Social Protection Systems: The Case of Argentina during the Stage of Economic Expansion 2003-2014*. Working Paper Series, 2018, No. 5. Barcelona: INCASI.
- Rocha, F. (2014). Crisis and austerity policies in Spain: towards an authoritarian model of industrial relations, in F. Rocha (ed.), *The new economic governance and its impact on the national collective bargaining systems*. Madrid: Fundación 1o de Mayo.
- Rose, N. & Miller, P. (1992). Political Power beyond the State: Problematic of Government, *The British Journal of Sociology*, 43: 173-20.
- Rose, N., O'Malley, P. & Valverde, M. (2006). Governmentality, *Annual Review of Law and Social Science*, 2: 83-104.
- Stubbs, P. & Lendvai-Bainton, N. (2019). Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy within the European Union: Croatia, Hungary and Poland, *Development and Change*, 51(2): 540-560.
- Šumonja, M. (2020). Neoliberalism is not Dead – On Political Implications of Covid-19, *Capital and Class*, <https://doi.org/10.1177/0309816820982381>
- Supiot, A. (2016). *Au-delà de l'emploi*. Paris: Flammarion.
- Supiot, A. (2021). Le contenu et le sens du travail sont des exigences de justice sociale, *Alternatives Economiques*, 22/01/2021 [online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/alain-supiot-contenu-sens-travail-exigences-de-justi/00095339>
- Tansel, C.B. (ed.) (2017). *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of the capitalist order*. London: Rowman & Littlefield International Ltd.
- TÁRKI Social Research Institute (2014). *Study on Conditional cash transfers and their impact on children*. Brussels: European Commission.
- Turner, B. (2012). Four models of citizenship: from authoritarianism to consumer citizenship, in M. Sznajder, L. Ronige & C.A. Forment (eds), *Shifting Frontiers of Citizenship: The Latin American Experience*. Brill, pp. 55-82.
- Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. New York: Guilford Publication.
- Wigger, A. (2019). The new EU industrial policy: authoritarian neoliberal structural adjustment and the case for alternatives, *Globalizations*, 16(3): 353-369.
- Wilkinson, M.A. (2018). Authoritarian Liberalism: The conjuncture behind the crisis, in E. Nanopoulos & F. Vergis (eds), *The crisis beyond the crisis: The European Crisis as a multi-dimensional systemic failure of the EU*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, J. & Swynedouw, E. (2015). *The post-political and its discontent. Spaces of Depoliticisation. Spectres of radical politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy, *Foreign Affairs*, 76(6): 22-43.